

**Nacionalne konsultacije
sa predstavnicima civilnog društva Crne Gore
o inicijativi za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o
ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u bivšoj
Jugoslaviji (REKOM)**

*18. maj 2009.
Podgorica, Crna Gora
Organizator: Institut Alternativa*

Dnevni red

- 10:00 -10:15 **Otvaranje skupa**
Stevo Muk, Predsjednik UO „Institut Alternativa“
- 10:15 – 10:30 **Konsultacije civilnog društva o osnivanju REKOM**
- **Cilj konsultacija**
 - **Istorijat inicijative za osnivanje REKOM**
- Govornik: Aleksandar Trifunović, urednik medijskog projekta Buka i član Koordinacionog vijeća Koalicije za REKOM, Bosna i Hercegovina
- 10:30 – 11:00 **Iskustvo drugih u utvrđivanju činjenica o prošlosti**
Govornica: Tea Gorjanc Prelević, urednica programa Akcije za ljudska prava i članica Koordinacionog vijeća Koalicije za REKOM
- Osnivanje komisije
Kriterijumi za izbor i način izbora članova komisije
Mandat komisije
Javno slušanje žrtava
Ovlašćenja komisije
Odnos prema počiniocima zločina
Istraga o prisilno nestalim osobama
Reparacije za žrtve ratnih zločina: materijalne i simboličke
- 11:00 – 11:30 **Zašto REKOM?**
- 11:30 – 12:15 Pauza
- 12:15 – 14.30 Predlozi i preporuke
- 14.30 Ručak

Učesnici:

1.	Violeta Marniku	Centar za građansko obrazovanje
2.	Dragana Otašević	Centar za građansko obrazovanje
3.	Bajram Šabanović	Matica muslimanska
4.	Radan Nikolić	Udruženje boraca ratova od 1990.
5.	Nada Bukilić	Udruženje roditelja Crne Gore
6.	Mirsad Rastoder	Forum Bošnjaka/Muslimana
7.	Lidija Zeković	Mirovna aktivistkinja
8.	Milo Radulović	Centar za građansko obrazovanje
9.	Boško Nenezić	Centar za monitoring
10.	Ljiljana Raičević	Sigurna ženska kuća
11.	Omer Šarkić	Građanin
12.	Tamara Popović	Hrvatsko građansko društvo Crne Gore
13.	Luka Stijepović	Akcija za ljudska prava
14.	Rajko Radević	Centar za demokratiju i ljudska prava
15.	Nada Koprivica	SOS Nikšić
16.	Slavica Striković	Ženska akcija
17.	Stanko Marić	Zajednica opština Crne Gore
18.	Gojko Raičević	Internet portal www.in4s.net
19.	Momčilo Radulović	Evropski pokret u Crnoj Gori
20.	Sonja Radošević	Slobodni novinar
21.	Miloš Marović	Centar za evro-atlantske politike
22.	Ana Vujošević	Centar za građansko obrazovanje
23.	Miloš Vukanović	Centar za građansko obrazovanje
24.	Igor Milošević	Asocijacija za demokratski prosperitet - Zid
25.	Ljubinka Mijajlović-Stajić	Advokatska komora Crne Gore
26.	Milka Tadić-Mijović	Monitor
27.	Biljana Jovičević	Radio Slobodna Evropa
28.	Mirza Ramović	Fondacija za stipendiranje Roma – Institut socijalne inkluzije

Organizatori i uvodničari:

29.	Stevo Muk	Institut Alternativa
30.	Tea Gorjanc – Prelević	Akcija za ljudska prava
31.	Daliborka Uljarević	Centar za građansko obrazovanje
32.	Aleksandar Trifunović	Buka, medijski projekt

Otvaranje skupa

Stevo Muk: Dobro, da ne bismo dalje prolongirali početak, dobar dan svima, dozvolite mi da vas pozdravim u ime Koalicije za REKOM i Instituta Alternativa, koji organizuju današnje konsultacije. Kao što znate i kao što je navedeno u pozivu, riječ je o konsultacijama organizacija civilnog društva u Crnoj Gori o osnivanju Regionalne komisije o utvrđivanju činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u nekadašnjoj SFRJ, skraćeno REKOM, Koalicija za REKOM. Moje ime je Stevo Muk, ovdje su i moje kolege, najprije kolega iz Bosne i Hercegovine, Aleksandar Trifunović, koji je urednik medijskog projekta *Buka* i član Koordinacionog vijeća Koalicije za REKOM, gospođa Tea Gorjanc-Prelević, urednica programa Akcije za ljudska prava i takođe član Koordinacionog vijeća Koalicije za REKOM, i koleginica Daliborka Uljarević, izvršna direktorka Centra za građansko obrazovanje i takođe članica Koordinacionog vijeća Koalicije za REKOM. Vi ste već u pozivu, govorim ovo i zbog novinara naravno, dobili više informacija o dosadašnjem radu Koalicije, o istorijatu, o tome zašto REKOM, u materijalima za učesnike se nalazi više informacija i o samom istorijatu i o tome zašto REKOM i o komisijama za utvrđivanje i kazivanje istine, neki izvodi iz relevantne literature. Takođe u materijalima se nalazi i pristupnica za članstvo u Koaliciju za REKOM i naravno, to je dokument koji će oni koji nakon ovog današnjeg sastanka, odnosno konsultacija ne budu imali dilema u vezi sa tim da li ili ne pristupiti Koaliciji, vjerujem popuniti i na taj način se aktivno uključiti u rad Koalicije. Samo jedno kratko podsjećanje na ono što je do sada urađeno, makar na dijelu Crne Gore kad je Koalicija u pitanju. Cijeli proces konsultacija započeo je još u maju protekle godine, konsultacijama sa žrtvama koje su organizovane u Podgorici, da bi se nastavio oktobra 2008. godine, takođe jednim događajem konsultativne prirode koji je okupio civilno društvo, dijelom nevladine organizacije, nezavisne intelektualce, pojedince, predstavnike medija, itd. Ono što je takođe važno istaći je da je do sada Koaliciji za REKOM u Crnoj Gori pristupilo nešto više od dvadeset udruženja, mahom nevladinih organizacija, takođe i dvadeset pojedinaca koji pripadaju različitim organizacijama, institucijama, strukturama i javnim poslovima. Na regionalnom nivou, to je već nekih 150 organizacija i 200 pojedinaca. Dozvolite mi da se na početku zahvalim ljudima koji su nam pomogli u organizaciji ovog događaja, naravno samom Fondu za humanitarno pravo, ambasadi Kraljevine Holandije, koja je donator skupa, i takođe pojedincima iz Fonda za humanitarno pravo, Jeleni Simić i Suzani Vidović, i naravno mom kolegi iz Instituta Alternativa, Marku Sošiću. Dozvolite mi takođe da vam kažem da se po pravilima konsultacija za REKOM, tok svih konsultacija snima u audio i video formatu, sa ciljem da se kasnije izvrši transkripcija i da ti tekstovi onog što smo ovdje rekli i na drugim mjestima širom regiona, budu dostupni ne samo nama u Koaliciji, odnosno svima nama u Koaliciji, već i javnosti i da nam pomaže u daljem razvoju cjelokupnog procesa izgradnje Koalicije i postizanja ciljeva koji su zacrtani prilikom osnivanja ove Koalicije. Ja bih vas sad zamolio da na početku, vrlo vrlo kratko samo se predstavimo svi koji smo za stolom, samo da kažete ime i prezime i organizaciju iz koje dolazite, recimo, ovim redom. Znači samo kratko da ne bismo oduzimali previše vremena a da se ipak, ...iako se više-manje znamo.

Violeta Marniku: Moje ime je Violeta Marniku i dolazim iz Centra za građansko obrazovanje.

Dragana Otašević: Ja sam Dragana Otašević i dolazim iz Centra za građansko obrazovanje.

Bajram Šabanović: Ja sam Bajram Šabanović, ispred odbora Matice muslimanske.

Radan Nikolić: Radan Nikolić, Udruženje boraca ratova 1990 godine.

Nada Bukilić: Dobar dan, ja sam Nada Bukilić, dolazim u ime Udruženja roditelja Crne Gore.

Mirsad Rastoder: Dobar dan, Mirsad Rastoder, predstavnik Foruma bošnjaka/muslimana u Crnoj Gori.

Lidija Zeković: Dobar dan, Lidija Zeković, mirovna aktivistkinja.

Boško Nenezić: Boško Nenezić, Centar za monitoring.

Omer Šarkić: Omer Šarkić, građanin.

Tamara Popović: Tamara Popović, Hrvatsko građansko društvo, iz Podgorice.

Luka Stijepović: Luka Stijepović, Akcija za ljudska prava.

Mirza Ramović: Mirza Ramović, Fondacija za stipendiranje Roma.

Ranko Radević: Ranko Radević, Centar za demokratiju i ljudska prava.

Nada Koprivica: Nada Koprivica, SOS telefon.

Slavica Striković: Slavica Striković, Ženska akcija.

Stanko Marić: Stanko Marić, Zajednica opština Crne Gore.

Milka Tadić-Mijović: Milka Tadić-Mijović, nedjeljnik Monitor.

Gojko Raičević: Gojko Raičević, portal in4s.

Momčilo Radulović: Momčilo Radulović, Evropski pokret u Crnoj Gori.

Marko Sošić: Marko Sošić, Institut Alternativa.

Sonja Radošević: Sonja Radošević, slobodni novinar.

Stevo Muk: Dobro, hvala vam, evo sada će nam kolega Trifunović malo više, ili ukratko za početak, kazati o samom cilju konsultacija i dijelom o istorijatu inicijative za osnivanje REKOM.

Konsultacije civilnog društva o osnivanju REKOM: cilj konsultacija i istorijat inicijative za osnivanje REKOM

Aleksandar Trifunović: Prije svega da vas sve pozdravim, meni je jako drago što sam u Podgorici, uvijek volim doći u vaš grad i nadam se da ćemo danas imati uspješan dan u naumu da vam što više kažemo o inicijativi REKOM, u suštini u onom naumu da od vas čujemo šta vi očekujete, u stvari, što je glavni cilj ovih konsultacija, šta vi očekujete od

REKOM-a, da li vidite sebe u njemu, zašto vidite, odnosno zašto ne vidite, koje su vam manjkavosti ovog procesa, koliko ga poznajete. Da bih na neki način dočarao sliku koliko je težak, odnosno koliko smo mi koji zapravo radimo u ovoj inicijativi, a moram reći da smo svi ovdje volonterski, niko nas ne plaća za ovaj rad, koliko je taj proces težak, koliko je u stvari vezan za ličnu inicijativu svakog od nas da se na neki način posveti ovom poslu. Stvar koja može da vam pokaže kako to izgleda je u nekom smislu raspored ko ide na koje konsultacije. Tako recimo, ja sam trebao da idem u Prištinu/Prishtinë, prije nekih deset dana, pa smo onda razgovarali da li bi bilo dobro da idem u Prištinu/Prishtinë pošto sam Srbin. Onda su bile sljedeće konsultacije u Livnu, pa je i to bio problem, tamo su samo Bošnjaci i Hrvati, da li je dobro da ide neko... Znači razmišljamo o hiljadu stvari. Naravno ja nemam taj problem, mogu da idem i u Prištinu/Prishtinë i u Livno, ali svi razmišljaju o nekoj ličnoj sigurnosti, još uvijek mi ne smatramo prostor bivše Jugoslavije, kojim će se ova komisija baviti, sigurnim mjestom za život, za druge, za one koji predstavljaju manjinu na određenom prostoru. Suština REKOM-a je vrlo jednostavna, pokušavamo da vratimo dostojanstvo žrtvama, pokušavamo da se utvrde tačno činjenice, šta se to desilo, da istorija iz nekih kvaziakademske kuloara i nekih kafanskih i šankovskih priča, pređe u okvir jednog sistema koji će stajati iza svakog imena, svake žrtve. Ja vam dolazim iz Bosne i Hercegovine, kao što znate, poprišta najvećeg sukoba među svim balkanskim sukobima koji su se desili. Da ste me pitali pre dve-tri godine koliko je to ljudi poginulo u Bosni, ja bih pod uticajem medijske manipulacije, koja je definitivno, i naučne i univerzitetske i svake druge manipulacije u Bosni i Hercegovini, ja bih vam rekao cifru koja meni odgovara u tom trenutku. Cifre broja poginulih u BiH se kreću od sto do trista hiljada. Pogledajte na koji način mi tretiramo problem žrtava, da mi čak nismo u stanju ni da ih izbrojimo. Znači, toliko su nam nebitne, toliko su nam statistika, da jednostavno – kako ti se čefne, da budem brutalan u ovom izrazu – koliko ti kad odgovara, kažeš toliko je bilo žrtava, tristo, dvesto, sto hiljada. I onda je jedna od organizacija, bivših članica Koalicije praktično, Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva, od sto hiljada, poimenice pobrojanih žrtava sa slikama, nešto manje od sto hiljada je bilo na početku, sada je već cifra o prikupljanju prešla sto hiljada ali ne previše, ne mnogo više od sto hiljada. Politikari, politika je pobjesnila, jedno ozbiljno istraživanje izbacilo im je adut iz rukava. Da prije izbora i dalje tretiraš, dakle da mi nastavimo da budemo žrtve, u BiH svi mislimo da smo žrtve, to je popularno, vrlo zanimljivo kad sjedite na nekim skupovima gdje svi misle da su žrtve, a da su drugi počinio. Tako da imate podatke, istraživanja, koja potkrepljuju tu tezu da dvije trećine ljudi, recimo u Republici Srpskoj, smatra da je bilo zločina i da im se treba suditi, ali da isti broj ljudi smatra da u Republici Srpskoj nema ratnih zločinaca, odnosno da među tom populacijom nema ratnih zločina. To naravno nije tačno. Brojka od stotinu hiljada ljudi govori da je zločina bilo i moram naglasiti, što je najžalosnije najveći broj tih ljudi su bili civili i najveći broj tih ljudi je poginuo na samim počecima rata. Znači imali smo dovoljno vremena da popišemo imena tih ljudi, da im na neki način damo mjesto u istoriji, da su izgubili život u jednom nenormalnom ratu koji se desio u Bosni i Hercegovini. Mi, koliko je već prošlo od rata, skoro pa dvadeset godina otkako je počeo a nekih petnaest godina od kako se završio, mi još uvijek nemamo nijedan zvaničan spisak iz koga je stala država, koji će potkrijepiti da je to tačan broj žrtava, a to je vrlo lako utvrditi, na kraju krajeva, ako znate da većina potomaka tu i živi. Ja sam to u jednom svom članku napisao, a mislim da ste ga dobili među materijalima, da ne znam šta je gore, kada žrtve govore kao politikari ili kada politikari govore kao žrtve, i jedno i drugo je jedno licemjerje diskursa u kome se žrtve i dalje koriste kao sredstvo političke borbe. Suština REKOM-a je da žrtve zauzmu svoje mjesto u istoriji ali da ne budu dio političke borbe. Ispričaću vam jednu malu priču o tim nenormalnim odnosima, šta se dešava kada politike uđe u ljudske odnose u tom kontekstu sukoba. U jednom malom selu u BiH, blizu Mrkonjić Grada, bošnjačka i srpska zajednica su živjele od Drugog svjetskog rata u potpunom miru, u nekoj čudnoj vrsti podrške

gdje su jedni druge u Drugom svjetskom ratu spašavali od četnika i ustaša, kako je koja vojska dolazila, oni koji su bili na strani te vojske su branili ove druge. Na početku rata u Bosni i na kraju rata u Bosni jedina džamija koja je preživjela, koja nije srušena u tom dijelu Republike Srpske je bila upravo džamija u tom selu, kao što je i crkva preživjela Drugi svjetski rat, iako su sve crkve u tom dijelu bile srušene od ustaške vojske. I sada je međunarodna zajednica, kao pragmatična u BiH, neke zanimljive projekte je radila, i smatrali su da je tu priču da postoje ljudi, u jednoj BiH koja je preživjela takav rat, da takav primjer treba promovirati i da bi za početak bilo dobro da se napravi spomenik u tom mjestu koji bi bio spomenik toleranciji i podršci koju su oni jedni drugima radili, i svi su se složili iz sela da je to potrebno. Međutim došlo je do toga kako će pisati tekst na tom spomeniku i prvi put u historiji tog sela ljudi su se posvađali. Znači nisu se mogli dogovoriti da li će biti ćirilica ili latinica i nisu pričali. I sad zamislite, to je bilo poprilično čudno, stranci su bili začuđeni svađom na nivou te zajednice i rekli su im: "Pa dobro ljudi, zašto ne bi napisali i ćirilicom i latinicom?" Vrlo prosto, ali uspješno rješenje. Oni su se naravno složili, treba da se potpiše sporazum o donaciji spomenika, ljudi koji vode to selo, predsjednici mjesnih zajednica sa obje strane su se potpisali prstom, pošto ne znaju da pišu. U cijelom selu nema pismenih ljudi, ali im je bilo bitno da li će biti ćirilica ili latinica, zato što je to politika. Na polju ljudskog su sačuvali jedni drugima glave i bogomolje, ali na polju politike se nisu mogli dogovoriti. Suština je da mi politiku eliminišemo iz procesa rada sa žrtvama. Suština REKOM-a je da proces suočavanja sa prošlošću započne u onom pravom smislu riječi. Proces suočavanja sa prošlošću je težak, ali je neophodan. Mi smo se nedavno vratili iz Njemačke, bili smo na jednoj turi koja se u stvari bavila procesom suočavanja s prošlošću u Njemačkoj i posjetili smo neke od institucija koje se time bave. Taj proces u Njemačkoj još uvijek traje, a rat je završen 1945. godine. Ne vidi se da će prestati. Kod nas on još uvijek nije ni počeo. Ispred sebe imam jednu knjigu koju bih vam preporučio. Primo Levi je čovjek koji je preživio Aušvic, napisao je knjigu *Zar je to čovjek* koja govori o njegovom iskustvu, o deportaciji iz Italije, kao talijanskog Jevreja, pa sve do Aušvica i trenutka kada je izašao iz njega. On je rekao jednu proročansku misao, koja mislim da treba da nam svima bude vodilja. Rekao je: "To se desilo i može se desiti opet". To nikada ne smijemo zaboraviti: sve što nam se desilo na Balkanu, tih sto hiljada ljudi u BiH, tih, ne znam koliko, ljudi u Drugom svjetskom ratu, ili u nekim od budućih ratova koji mogu da se dese. Mi u BiH u ovom trenutku imamo sve uslove da ponovo započnemo jedan rat, nemamo toliko oružja koliko smo ga imali, ali se mrzimo jednako dobro. Zato što mi ne komuniciramo jedni s drugima kao ljudi, nego komuniciramo kao Srbi, Hrvati i Bošnjaci, preko emisara. Naša politička elita svoj program bazira na nasilju i manipulaciji. I to se ne mijenja već godinama, niti će se promijeniti godinama, jer manipulacijom vi u stvari sa sebe skidate odgovornost da nekome obećate normalan život, obećate nešto konkretno i životno, vi ljudima obećavate maglu i stalno na neki način osnažujete ljude da osjećaju da su žrtve i da im je ovaj drugi neprijatelj. Ako računamo, a vidjećete, u većini materijala koje ste dobili, ja bih vas zamolio da ih u neko doba i pročitate, nama je naum da pokrenemo inicijativu i da je na neki način prepustimo državama. Državne institucije će se baviti ovim poslom, mi ćemo da ga nadziremo kao Koalicija za REKOM, ali i da im pripremimo teren sa velikim brojem organizacija koji se već priključio. Mislim da je taj broj prešao dvesta davno. Poslije svakih konsultacija kao što je ova nama se pridružuje veći broj pojedinaca i organizacija. To je u suštini ta snaga, da vi kada skupite predstavnike udruženja žrtava na jednom skupu, koji se bez obzira na naciju kojoj pripadaju međusobno tretiraju kao žrtve, na taj način razoružavate politike koje ne mogu reći gdje su tu naše žrtve. Mi im možemo reći, tu su, sa nama, mi radimo sa njima i tretiramo ih kao ljude, ne kao statistiku. Završiću sa ovim – u Verdenu, jednoj od najbesmislenijih bitaka u historiji ratovanja, ne znam koliko ste upoznati, ali u Verdenskoj bici je poginulo pola miliona ljudi, ta bitka nije imala nikakav ratni smisao, niko osvajanjem

teritorije nije mogao postići puno u ratu, i toliko su to bile teške borbe, toliko se pomjerala linija na jednom vrlo malom prostoru, da oko sto dvadeset hiljada žrtava nikada nije identifikovano jer su kosti toliko pomiješane na tom mjestu. U Verdenu je trenutno zajednički muzej, simbol pomirenja Francuske i Njemačke, i po cijelom muzeju su natpisi *Poštujemo tišinu*, znače mole se posjetioci da budu svjesni koliko je ljudi tu izgubilo život, da im se ne znaju imena, da se poštuje činjenica da su ti mladi ljudi izgubili život u jednoj besmislenoj bici. To je u suštini i ključ cijele priče, da upokojimo žrtve i da im damo poštovanje. Da ih prestanemo mobilisati kad nam je to potrebno, da im damo neophodni mir, njima i njihovim porodicama. Mislim da koliko god da je taj posao težak, na našoj strani je to što je on neophodan. Mi očekujemo veliki broj ljudi na našoj strani, ljudi prije svega, pa tek onda nacija i predstavnika nacionalnih grupa. Evo ja bih za početak toliko, pa nadam se da ćemo u toku diskusije imati vremena da razgovaramo. Hvala vam.

Stevo Muk: Idemo dalje, sada će nam gospođa Tea Gorjanc-Prelević govoriti o iskustvu drugih u utvrđivanju činjenica o prošlosti, sa naglaskom na čitav niz pitanja, odnosno komparativnih iskustava kada su u pitanju sve one dileme o kojima ćemo i mi kasnije razgovarati, kada je u pitanju naš region i specifičnosti Crne Gore, znači to je osnivanje same komisije, način osnivanja, kriterijumi za izbor i način izbora članova komisije, sam mandat komisije, karakter saslušanja žrtava, ovlašćenja komisije, odnos prema počiniocima itd.

Iskustvo drugih u utvrđivanju činjenica o prošlosti

Tea Gorjanc-Prelević: Hvala vam što se došli danas da popričamo zajedno, jedva čekam da i ja završim nešto što bi trebalo da bude uvod u priču sa vama i uvod u slušanje vas na ovu temu. Samo da podsetim, mi smo se okupili danas da čujemo, da razgovaramo o tome da li vi mislite da nam je ovakva komisija potrebna, kako bi ona trebalo da izgleda i kako da do nje dođemo. Ja bih samo podsetila za kakvu se mi to komisiju zalažemo i na osnovu kakvih to iskustava koja su u svetu ostala i još uvek se izgrađuju. Znači o čemu govorimo? Mi se zalažemo za osnivanje jedne međudržavne regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije. Zašto je to važno naglasiti? Zato što vidim da je u medijima vrlo teško razumeti koja je to komisija, je li to NVO prave komisije, da će građani nešto da utvrđuju činjenice, itd. Mi se zalažemo za to da države koje su nastale na teritoriji bivše Jugoslavije ovakvu komisiju osnuju, finansiraju, uz pomoć međunarodne zajednice, i da onda bude isporučen izveštaj te komisije o činjenicama koje je komisija utvrdila, dakle, na regionalnom nivou. Zašto je to važno je verovatno svima jasno, ali nije zgoreg podsetiti. Zbog toga što je sukob počeo u jednoj državi, koju svi znamo kao Jugoslaviju, a završio se u nekoliko država koje su nastale od njenih teritorija. **Sukob nije bio fokusiran na određene države, unutar granica, on vrlo često prelazi granice, i zato smatramo da je najefikasniji način da utvrdi činjenice o zločinima koji su po pravilu i vrlo često bili prekogranični jedno ovakvo regionalno telo.**

Kada govorimo o iskustvima drugih, suprotno nekim uobičajenim modelima, nasuprot čileanskoj, gvatemalskoj, peruanskoj, argentinskoj itd., meni prvo pada na pamet iskustvo naših drugih, a to je nešto što je pokušano da se uradi pod nekakvim nazivom Komisija za istinu i pomirenje na ovoj našoj teritoriji...**(prekid)**... Vojislav Koštunica je dekretom osnovao telo koje je nazvao Državna komisija za istinu. Ova komisija je negativan primer onoga što komisija ne treba da bude. Ona je bila zamišljena kao jednonacionalna komisija, koja je trebalo da utvrđuje činjenice o zločinima drugih. Takav negativan mandat, koji je sam po sebi nekredibilan i nemoguć, se urušio i ona je posle dve godine rasformirana bez rezultata. Da podsetim, mandat ove komisije je bio da ispita i utvrdi uzroke i tokove sukoba koji su doveli

do raspada bivše države i rata. Da li mi smatramo da ovakav mandat treba da ima REKOM? Ne. Mi smatramo da REKOM treba da se bavi utvrđivanjem činjenica o zločinima koji su učinjeni od strane svih strana u sukobu, dakle nešto što podrazumeva teško kršenje ljudskih prava, bez obzira od koga je počinjeno i u odnosu na koga je počinjeno. Naš predlog je da ova komisija ima jednu centralnu kancelariju, ali će ona morati da deluje i sa podnacionalnim kancelarijama, koje će biti osnovane na teritorijama država, i smatramo da je za njen kredibilitet od ključnog značaja ko će biti njeni članovi. To moraju biti ljudi od ugleda, koji po pravilu ne bi trebalo da budu političari jer to govore iskustva komisija koje su do sada osnovane. Naša situacija je prilično specifična, i ako treba da kažem koje je to iskustvo koje je nama najbližije, to je vrlo teško reći.

U dvadesetom veku je osnovano više od trideset komisija za utvrđivanje činjenica o prošlosti, pomirenje, itd., ali nijedno od tih tela nije bilo regionalno. To su sve bile državne komisije koje su se osnivale posle perioda diktatura, posle teških kršenja ljudskih prava, i predstavljale jedan od mogućih oblika rešenja kako doći iz jednog stanja potpunog neprava u situaciju demokratske vladavine koja podrazumeva vladavinu prava i poštovanje ljudskih prava. Ono što je jako važno za REKOM je da se ne bavi utvrđivanjem krivice. Pojedinačnu, individualnu krivičnu odgovornost utvrđuje sud, i ne postoji bilo kakva namera da ova regionalna komisija zameni sud i aktivnost tužilaštva. To nije bila praksa ni ranije. Ideja je da se utvrde činjenice o stradanjima ljudi na osnovu dokumentacije, na osnovu pisanih dokaza i na osnovu slušanja žrtava. To je jedan veoma važan mehanizam utvrđivanja činjenica i utvrđivanje obrasca po kojima su zločini rađeni. Vi kad pogledate aktivnost tužilaštva i suda, ona je usmerena na utvrđivanje individualne krivične odgovornosti, da li je neko kriv ili ne. Ova komisija bi trebalo da utvrdi šta se zapravo dogodilo, šta su ti ljudi pretrpeli, i naravno da istraži i od koga je to poteklo, ali naravno neće imati nikakav mandat da utvrdi krivičnu odgovornost. Ona može u svom izveštaju da tako utvrđene činjenice preda na dalje postupanje tužilaštvima i mi očekujemo da ona pomogne i podstakne njihov rad u regionu. Da se ukratko vratim na predstavljanje komisije za istinu. Mi smo se trudili da ne koristimo ovaj termin jer on može da uplaši, izazove pogrešna očekivanja. Mi istinu tretiramo kao utvrđivanje činjenica, i to teškim kršenjima ljudskih prava i humanitarnog prava. Mnoge komisije su se zvale *komisije za istinu i pomirenje*. Mi nemamo ambiciju da nametnemo bilo kome bilo kakvo pomirenje, ali smatramo da je utvrđivanje činjenica jedini put da se dođe do razumevanja patnje drugih, do tolerancije, do načina za pristojan život u budućnosti koji podrazumeva i saradnju na ekonomskom planu i svako drugo povezivanje. Ako se dogodi pomirenje kao takvo – odlično. Ali da bi do njega došlo, prvo mora da se utvrdi šta se to dogodilo; ako se od žrtve traži da oprost, ona mora znati šta i kome oprašta. To smatramo veoma važnim, ali ne treba bežati od toga da većina ovakvih komisija u svetu se zvala *komisija za istinu i pomirenje*, što upravo govori o potrebi društava koja su do te mere oštećena teškim zločinima, teškim kršenjem ljudskih prava, za društvenom katarzom, za pomirenjem od koga se nije bežalo čak ni u nazivima komisija. Osnovne karakteristike komisija za istinu je da su to istražna tela. To je veoma važno, Komisija bi trebalo da ima moć i ovlašćenje da istražuje. Mi imamo jedan specifičan slučaj u odnosu na komisije koje su do sada osnivane, a koje su uglavnom prethodile krivičnim istragama i suđenjima. Ovde smo imali situaciju da je praktično za vreme rata, devedesetih godina, osnovan Međunarodni krivični tribunal u Hagu. Međutim, treba da podsetim, to svi znamo, već odavno nema novih optužnica i Tribunal bi 2010. godine trebalo da prestane sa radom. Posle prestanka rada Tribunala, mi praktično ostajemo bez regionalnog mehanizma za kontrolu sprovođenja tranzicione pravde i utvrđivanja odgovornosti za zločine i mislim da bi ova regionalna komisija mogla da donekle zameni ovu funkciju, da vodi računa o tome šta se dešava sa istragama, da ove istrage podstakne, pomogne itd. Isto tako, ponovo je važno naglasiti da ovo neće biti sudsko telo, dakle neće izvoditi pravne zaključke niti utvrđivati individualnu

krivičnu odgovornost. To su zvanično osnovana državna tela, možemo da razgovaramo o tome kako ih najbolje osnovati. Jedan od naših predloga je da to bude nekakav međudržavni sporazum, koji bi onda ratifikovao svaki parlament, svaka skupština. Do sada su se pokazale kao najuspešnije komisije one koje su delovale na osnovu zakona donetih u zakonodavnom telu svake od država u kojima im je postavljen mandat. Veoma je važno da ova tela budu nezavisna, države će ih osnovati, ali je ključno za njihov kredibilitet da budu nezavisna, da ih čine nepristrasni stručnjaci od ugleda u svim državama u odnosu na koje se komisija osniva. Veoma je važno da razmislimo o tome kako birati članove komisije. Do sada se u ovom smislu najbolje iskustvo pokazalo u Južnoafričkoj Republici, gdje je svaki građanin mogao da predloži članove komisije, naravno uz obrazloženje, i onda je sve te ljude intervjuisala jedna zakonodavna komisija da bi se na kraju izbor suzio na određeni broj lica i onda je predsednik Mandela izabrao sedamnaest članova komisije. Ovo su tela ograničenog mandata, to je još jedna od tema o kojima možemo da popričamo, dakle ona se po pravilu bave određenom vrstom kršenja ljudskih prava. Bilo je komisija koje su se bavile svim i svačim, čak i kršenjem ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, oduzimanjem imovine, itd., međutim mora se imati u vidu da efikasnost komisije zavisi od ograničenog roka njenog trajanja. Mi sad ne možemo da očekujemo, niti se to pokazalo efikasno i opravdano, da sad treba da se osnuje komisija koja treba da radi deset godina. Ona bi trebalo da radi od dve do maksimalno tri godine, i da na kraju uspostavi završni izveštaj. Sad je veliko pitanje koliko je realno istražiti svako kršenje ljudskih prava i svaki ratni zločin. Veoma je važno fokusirati mandat tako da on ima svrhu i delotvorni rezultat. Imali smo različite primere tog mandata, da ne ulazimo u detalje, nekad se išlo do kršenja ekonomskih, kulturnih i socijalnih prava, a nekad samo do zločina teškog nasilja koje je rezultiralo smrću. Čak, u nekim slučajevima, ni tortura ni mučenje nije ulazilo u mandat komisija, ali to je podložno diskusiji. Ali je opet važno imati u vidu da komisija neće raditi beskonačno, nego će raditi maksimum do tri godine i imaće zadatak da ispostavi izveštaj u tom periodu. Ono što je Aleksandar ranije rekao, glavni fokus komisije za istinu, ovog našeg REKOM-a, bi bio na žrtvama. Pored toga što mi smatramo da REKOM apsolutno mora da ima ovlašćenje pristupa državnim arhivama i dokumentima, broj informacija **...(prekid)...** Pored toga, zadatak REKOM-a koji nije manje važan od samog utvrđivanja činjenica i saopštavanja tog izveštaja, biće obezbeđivanje jedne javne platforme za slušanje žrtava. Mi očekujemo da odlično izabrani slučajevi koji su apsolutno kredibilni se čuju, i to da se čuju na nacionalnim televizijama. Mi se stvarno nadamo da ćemo imati saradnju državnih medija do te mere, da će se ta svedočenja prenositi. I upravo je tu nešto što je dokazano u praksi drugih. U Južnoafričkoj Republici svi su slušali ta svedočenja u tišini, koju je pomenuo Aleksandar, tražilo se da se reprizira ono što je emitovano tokom dana, kada su ljudi bili na poslu itd., i urađene su studije o tome da su ljudi zaista promenili prag osetljivosti prema patnjama drugih. Možda je previše da kažem da su postali bolji ljudi, ali svakako su postali osetljiviji na patnje drugih, i sada u Južnoafričkoj Republici nema nikoga ko vam neće reći da u odnosu na jedan deo stanovništva nije bio sproveden aparthejd i nasilje. Isto tako, u Čileu više nema nikog ko će moći da u javnom diskursu kaže da ljudi nisu bili drogirani i bacani iz helikoptera, i da nisu otimana deca od petnaest, šesnaest godina, njihovi roditelji i drugi ljudi. To je jako važno. Mislimo i stvarno očekujemo, pošto se to dokazalo u praksi drugih da takva javna svedočenja dovode do katarze, i po prvi put mnogi ljudi shvataju šta je to činjeno. Mislim da živ čovek može da kaže mnogo više nego bilo kakav pisani izveštaj, i zbog toga smatramo da bi svakako u mandatu REKOM-a bilo da održava javna saslušanja. Ono što je isto važno, o čemu sam imala prilike da razgovaram sa mnogim ljudima u Crnoj Gori, je da se ove komisije po pravilu bave skorijom prošlošću. Dakle, one se ne bave onim što se dešavalo vekovima unazad. Ja razumem da je u Crnoj Gori potrebno pričati o nekim stvarima koje su se desile ranije, svi znamo šta se dešavalo u Šehovićima itd., ali postoji mogućnost da se to uradi u vidu neke anketne komisije ili slično.

Ova komisija bi trebalo da se fokusira na ono što se dešavalo devedesetih godina, zaključno sa 2001. godinom. Uvek je važno da se komisija za istinu osniva na teritoriji na kojoj su zločini počinjeni. Dakle, to je razlog zbog čega se ona Koštuničina urušila sama u sebi. Ona je osnovana na jednoj teritoriji da bi istraživala šta se sve... To je nerearno. Ono što mi želimo da postignemo je da se osnuje komisija koja će pošteno analizirati ono što je počinjeno od strane vlasti i uopšte odgovornih, poreklom iz svake od ovih država. Završni izveštaj je veoma važan. Završni izveštaj argentinske Komisije za nestale se zvao *Nunca Mas*, nikada više, on je objavljen na hiljadama stranica i postao je bestseler, ne samo u Argentini, već i šire. Ovaj izveštaj je prvi put objasnio svetu politiku prinudnog nestanka ljudi, komšijama je objasnio šta se to dešavalo sa njihovim sunarodnicima, sugrađanima, i veoma je katarzično delovao na Argentinu i na ceo svet. Veoma je važan izveštaj zbog toga što će u njemu zaista, mi se nadamo, biti prikaz zločina, tkz. mapa zločina, biće popisane žrtve, a takođe izveštaj će pored tih činjenica o zločinu dati preporuke. Mislim da je to najkorisnija njegova stvar. Znači, on će moći da preporučí program reparacija, on će moći da preporučí institucionalne reforme. Jedan izveštaj je na primer, preporučio da se smene sve sudije vrhovnog suda te zemlje jer je utvrdio da se pravosuđe apsolutno pokazalo kao pristrasno, politički nesposobno itd. Ne kažem da je to potrebno uraditi ovde, ali prosto dajem prikaz toga koliko komisija može imati mandat da kritički posmatra određene institucije društva. Šta su radili mediji devedesetih? Komisija bi mogla da organizuje tematsko saslušanje samo o ulozi medija, na primer u Crnoj Gori, Hrvatskoj, svim drugim zemljama. Šta su radile crkve, šta je radila vojska, policija, kako ih reformisati na osnovu takvog iskustva, kako se sve to ne bi ponovilo ubuduće. Jedan od najboljih primera snage tog izveštaja i trenutak njegove predaje javnosti, je i primer čileanskog predsednika Aylín, kada je zvanično predstavljajući izveštaj na televiziji, zapravo se izvinio svojim sugrađanima koji su bili žrtve i rekao da će svaka žrtva dobiti primerak izveštaja. I dobila je, na kućnu adresu, sa ljubaznim pismom u kome je pisao broj stranice na kojoj se nalazi ime njenog člana porodice. To izvinjenje je zaista teško i ima svoju težinu. Kada vi na osnovu hiljada stranica dajete izvinjenje, onda znate i zbog čega se izvinjavate i zašto se izvinjavate, dakle ima mnogo veću težinu kada utvrdimo sve te činjenice. Mi možemo da razgovaramo, da ja sada ne bih dalje dužila, pa u toku razgovora ako bude interesovanja ja mogu da ponudim neke informacije o tome kako je to izgledalo na drugim stranama. Možemo da popričamo o osnivanju komisije, koji bi to bio najbolji metod za osnivanje komisije, koliko vi mislite da bi ona trebalo da radi, da li se slažete sa ovim našim inicijalnim predlogom da ona obuhvati devedesete, kako bi se birali članovi komisije, koji bi bio njen mandat, dakle ovlašćenje, itd. Samo na kraju da kažem da je uloga nevladinih organizacija, ovo što mi sada radimo ovde, je takođe zasnovano na iskustvima drugih komisija kojima je prethodio konsultativni process. Na primer, južnoafričkoj komisiji je prethodilo dve godine konsultacija sa građanskim društvom, one su se pokazale najuspešnijima. Argentinska komisija je imala veliki problem zato što je nikada nije podržalo jedno veoma važno udruženje žrtava, Majke sa trga Maho [Madres de Plaza de Mayo], itd. Nevladine organizacije su jako važne zato što sprovode razgovor o tome da li uopšte osnovati i kakvu komisiju, itd., a drugo, nevladine organizacije su vrlo praktičan saveznik, zbog toga što istražuju i već imaju mnogo dokumenata o počinjenim zločinima i kršenju ljudskih prava, tako da oni daju zamajac za rad komisije. Mediji su takođe veoma značajni. Svaka ozbiljna komisija koja se pokazala uspešnom imala je odsek za medije i, na primer, južnoafrička Komisija je imala dogovor sa nacionalnom televizijom da stalno jedan novinar prati i izveštava o radu komisije.

Eto, toliko za sada. Dozvolite mi na kraju da vam ispričam nešto što nekad možda i objavim u nekom tekstu, a to je moja uspomena sa ovog putovanja na kom smo se Aleksandar i ja zajedno suočavali sa njihovom prošlošću. Radi se o jednom spomeniku u Buhenvald. Buhenvald je logor u kome su nacisti zatvorili i ubili razne ljude iz čitave Evrope i mi smo

baš gledali, svi su zastupljeni, sa teritorije bivše Jugoslavije, apsolutno svi naši narodi i drugi. I sad, oni su dugo razmišljali kako taj spomenik treba da izgleda, ja ne znam koliko je tu hiljada ljudi stradalo, meni te brojke ništa ne znače. Vi kad uđete tamo, vi ne možete da vidite taj spomenik, jer je on u horizontali, mora neko da vam skrene pažnju. Spomenik je jedna ploča na kojoj su ugravirana imena zemalja iz kojih su žrtve došle. Ta ploča čak nije ni posebno lepa. Dok je ne pipnete. Ta ploča je zagrejana na 37 stepeni, toplota čovečjeg tela. U tom trenutku kada smo mi bili tamo, baš je postalo odjednom hladno, i mi smo pipnuli tu ploču i kao da nas je neko zagrlilo, kao da smo pipnuli jedni druge. To sam htela da podelim s vama. Mi svi u ovoj Koaliciji, ima nas mnogo, u Koordinacionom veću, zaista ne želimo da proguramo istinu samo zbog žrtava koje predstavljamo, koje su nam bliske po etničkoj ili bilo kakvoj pripadnosti, nego ovo radimo za sve žrtve. Hvala vam na pažnji.

Stevo Muk: Hvala Tea. Ja sada predlažem da započnemo prvi krug diskusije, razgovora o ovome što smo čuli, i najprije naravno, ako neko od vas ima bilo kakvih pitanja o ovome što je već rečeno ili neku nedoumicu ili nejasnoću, budite slobodni da nas pitate. Mi ćemo pokušati da odgovorimo sve ono što znamo. Ja predlažem da prvi krug rasprave počnemo sa nekoliko povezanih pitanja koja je Tea takođe pomenula. **...(prekid)...** Ovdje se zapravo radi o tome kako motivisati države, što uključuje vlade, parlamente ili predsjednike država u različitim kapacitetima da prihvate ovu inicijativu, i zajedničkom odlukom osnuju REKOM. To je jedno pitanje – kako motivisati države regiona. Drugo pitanje je vezano za dilemu koga je bolje motivisati, da li domaće političke aktore ili inostrane, odnosno međunarodnu zajednicu, u pokušaju da ostvarimo naše ciljeve i kakav bi to angažman međunarodne zajednice trebao da bude, da li bi u osnivanju REKOM-a, ona odnosno, neki njeni elementi trebali da direktno učestvuju ili da samo podrže samo osnivanje REKOM-a. I takođe još jedno povezano, važno pitanje, je pitanje samih kriterijuma za odabir članova REKOM-a. Već je možda dijelom rečeno, ali u svakom slučaju, u dosadašnjim komisijama bilo je zanemarljivo učešće političara u svojstvu komesara, odnosno članova komisije, i to su uglavnom bili aktivisti za ljudska prava, stručnjaci raznih disciplina, predstavnici udruženja žrtava i vjerska lica. Evo nekoliko mogućih pitanja u vezi sa kojim možemo da porazgovaramo. Prvo naravno kako izbjeći da se sam sastav komisije, sam selekcion proces politizuje, odnosno da se tamo nađu puki predstavnici političke volje zemalja regiona, koji bi to kriterijumi bili za izbor članova i članica REKOM-a, da li bi to samo prisustvo međunarodne zajednice ili neke evropske institucije bilo garancija da će ta komisija biti nepristrasna i da će imati nesumnjiv kredibilitet, da li taj proces selekcije, nominacije, treba da bude sproveden u svakoj državi posebno, prema nekom već utvrđenom jedinstvenom modelu, ili da to bude zajednički na regionalnom nivou, ko bi to trebao da bude, Tea je već to kazala, ko bi trebao da nominuje članove REKOM-a, da li svi građani imaju to pravo ili neka već utvrđena pravna lica ili institucija. I na kraju, ko treba da bude član REKOM-a. Evo, ja vas molim sada da započnemo razgovor i da pokušamo da razmišljamo prije svega u regionalnom kontekstu, a sa nekom vrstom fokusa na ono što je specifičnost Crne Gore kada je u pitanju ova inicijativa. Naša istorija, ono što je specifično za Crnu Goru, možda na neki način kultura, tradicija, ili nekakav politički, ekonomski i socijalni kontekst. Izvolite. Da li se neko javlja za riječ? Možda, na samom početku da vas pitam da li neko od vas smatra da je REKOM nepotreban? Da je možda ova inicijativa nedovoljno vrijedna, da ciljevi nisu opravdani, ili jednostavno ima negativan stav prema tome. Gospodin Radan Nikolić, izvolite.

Radan Nikolić, Udruženje boraca ratova 1990: Drago mi je danas što sam sa vama, u ovom sastavu i nadam se da će ovo biti početak jednog zaista neophodnog rada. Ovo kad kažem sa aspekta iskustava boračke organizacije koju ja predstavljam, moram vas odmah na početku podsjetiti da smo mi prije nekih par godina ušli u jedan projekat, takođe na nivou

bivše SFRJ, a to je *Istinom u budućnost*. Nosioi projekta bile su boračke organizacije Hrvatske, Crne Gore, Srbije, Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i projekat je bio izvanredno počeo, a onda se umiješala politika i sve je propalo. Dakle prvo tu dilemu oko ove dileme koliko i kako. Što se tiče naših iskustava u Crnoj Gori, mi smo svi učesnici zadnjih ratova žrtve. Naše udruženje je izloženo potpunoj jednoj diskriminaciji upravo zbog projekata koji se bave ovom tematikom, dakle, suočavanje sa ratnom prošlošću. Jedino u Crnoj Gori nije otvorena priča o post-traumatskom stresnom sindromu ratnih veterana, jedino u Crnoj Gori ne radi Komisija za nestala lica, koja je na inicijativu Udruženja osnovana 2006. godine, a koja opstruira samu sebe. Trenutno nisam siguran ni da li ta komisija postoji. Dakle, imaćemo u Crnoj Gori, moja su iskustva što se tiče aktuelne vlasti, maksimalnu opstrukciju. Rješenje je upravo, da mi svi u ovom sastavu i na regionalnom nivou, nađemo mehanizme koji će omogućiti da se ova priča otvori. Bez otvaranja ove priče nema, neću da kažem pomirenja, nego nema normalizacije odnosa među narodima država koje su do sada ratovale. Imamo jednu drugu situaciju, imamo sada sve suverene države, ta situacija je dobra i ona obavezuje da se učini sve da se ovaj prostor na neki način ponovo reintegriše. Borci će tu biti, i boračke organizacije ja sam siguran, iz svih republika SFRJ najmanja opstrukcija i moram vam reći da mi kada smo ušli u ovaj projekat, vrlo smo brzo našli zajednički jezik, kao da se rat nije čak ni desio. Ja često volim da kažem , mi nijesmo ratnici, mi smo borci, mi smo dakle, ispunjavali neku vojnu obavezu, a ratovali su političari. Posle se desilo da su se ti političari pomirili. Recimo, naša boračka organizacija, mi smo građani države koja nije učestvovala u ratu. Vi ste čuli zvanične izjave predsjednika Hrvatske Stjepana Mesića i Mila Đukanovića da Crna Gora i Hrvatska nijesu ratovale. Političari se lako dogovore i ja čak mislim da će ovaj proces teško ići sve dok su ratne garniture na vlasti u državama bivše SFRJ. Upravo mislim da se iz tog razloga u Srbiji otišlo najdalje u suočavanju sa ratnom prošlošću. Tamo se nešto čini. Ja lično imam vrlo obimnu dokumentaciju kada su u pitanju ratni zločini, i kada su u pitanju nestala lica i ono na šta bih stavio poseban naglasak je pitanje nestalih lica. Zaista, nema ničeg humanijeg i ničeg potrebnijeg, da se pronade grob apsolutno svake žrtve rata. Dakle, sve žrtve rata su žrtve, žrtve nemaju niti nacionalnost, niti postoji ijedan politički razlog zbog kojeg bi te žrtve trebalo da budu prezentirane javnosti. Tu mislim naročito na logoraše. Vrlo će biti interesantno i ja to kandidujem kao jednu posebnu temu da se recimo, na jednom sastanku pozovu zajedno žrtve logora. Mi imamo situaciju da se recimo u Crnoj Gori, priča o Lori apsolutno ne otvara, jednostavno ne možete, nijedna medijska kuća, nijedna TV kuća neće da prikaže dokumentarni film o Lori, a snimljena su do sad tri filma. Šta to znači? Recimo, imamo suđenje Morinja, da se žrtve Morinja, žrtve Lore, žrtve toliko i toliko logora u Bosni i Hercegovini i to će biti vrlo interesantno i meni je najdragocjenije iskustvo upravo saradnja sa tim udruženjima logoraša. Ti ljudi znaju mnogo. Moram vam reći još jednu stvar, gdje je opstrukcija. Opstrukcija je u svim strukturama svih država koje su skopčane sa vlašću. Nema bezbjednosne strukture ni u jednoj državi bivše SFRJ koje nijesu upoznate sa ratnim zločinima, i koji ne znaju istine. I treba sad naći kako izolovati te pojedince iz tih bezbjednosnih struktura, a bez tih izbacivanja, odnosno na jedan način, otkrivanja tih ljudi, teško će ići. Vjerujte da su i ovi zločini, recimo uključujući ubistva novinara poput Duška Jovanovića, Ive Pukanića itd., bez obzira ko su izvršiooci, ko su nalogodavci, teško idu bez određenog zelenog svjetla iz takvih bezbjednosnih struktura. Znate, neko se zamjeri pa neko neki svoj obračun sa nekim odradi preko tih i takvih struktura. Dakle u Crnoj Gori, što se tiče Udruženja, među nama ćete imati iskrenog saradnika, mi smo tu uložili ogromnu energiju i radićemo, pomoći ćemo da se ti svi zločini rasvijetle, da se dođe do činjenica. I upravo to, činjenica, ne bih se ja bavio u tome politikom, čim mi nešto politizujemo i ko je kriv... Važno je da se utvrde činjenice, on će same po sebi dovoljno reći i najviše će reći. Ja sam bio jedan od pojedinaca koji je išao sa tim unesrećenim porodicama na otkrivanje ili iskopavanju posmrtnih ostataka, pa sam išao kada je vršena

identifikacija, kada je vršena obdukcija, pa sam vidio čemu su sve te žrtve bile izlagane. Moram reći najskoriji primer iz Nevesinja, gdje su došli članovi porodica žrtava svih nacionalnosti, bilo je i muslimana, katolika, Hrvata, Srba, bilo je i nas iz Crne Gore. Tu se ne može osjetiti da se mi međusobno sporimo, nego smo jednostavno okupljeni oko tih žrtava kao da se ništa nije desilo. A da postoji nepovjerenje među građanima, postoji. Ali ono postoji upravo zahvaljujući politici. Ne može jednostrano suočavanje sa prošlošću nikada dati rezultate. Recimo, 14 pripadnika JNA iz Crne Gore, nađeno je zvanično na prostoru sadašnje BiH. Zaboga, zar nije osnovni red države da pita otkuda naši građani na teritoriji Bosne i Hercegovine? U pronalaženju posmrtnih ostataka, ja vam moram reći da smo mi, u saradnji sa nekim međunarodnim organizacijama, posebno Crvenim krstom, što se tiče otkrivanja zločina i neke nevladine organizacije poput Dalmatinskog komiteta za ljudska prava iz Splita, Tončija Majića itd... Treba uvezati te aktiviste, treba uvezati prije svega ljude dobre volje, ljude koji se ne boje i kojima basta reći i uprijeti prstom. Ne uprijeti prstom da bi nekog pokazao, već se jednostavno kaže da te i te činjenice govore da je ta i ta grupa učestvovala u tom zločinu. I isto bih kandidovao jednu temu koju svako zaobilazi, čemu je trebao da posluži masakr vojnika u Sarajevu, bivše JNA, potpuno mirne kolone u maju mjesecu? Kojoj je politici i zašto služilo da se tamo ubije nekoliko stotina vojnika koji su se pokušali mirno izvući iz ratnih sukoba. Dakle, i završavam sa time, ispred Udruženja mi ćemo ovo podržati. Najvažnije je naći modus da taj naš budući rad ima efekta. Treba uključiti međunarodne organizacije, ja vam moram reći, kada je odnos prema žrtvama, pravo poštovanje žrtava pokazao je jedino međunarodni Crveni krst. I zato predlažem da uključite Crveni krst Crne Gore jer bih volio, pošto je to organizacija koja se finansira iz budžeta države i iz vladinih komisija, dakle svuda gdje su oni tu su velika sredstva. Oni tvrde da u Crnoj Gori ima oko osamdeset nestalih lica, da ih pitam samo znaju li imena tih lica i šta su uradili po pitanju traganja za tim licima. Hvala vam.

Igor Milošević, Zid: Ono što me samo interesuje, da nam približite prije nego što počnemo raspravu, neka tehnička pitanja, svoje viđenje itd., dobro bi bilo da znamo šta dobijamo u nasljedstvo, zato što ova inicijativa nije prva inicijativa koja je pokrenuta u regionu. Šta nam je ostavila Igmanska inicijativa, dokle je ona stigla, da li ima tu nekih dodatnih rezultata? To je bio neki pokušaj, da ne kažem prvo zbližavanje, ali jedna jako vidljiva inicijativa, nekim sastancima sam i ja prisustvovao. I takođe, na kojem je nivou politička volja? Evo vidim da će na narednom skupu predsjednik skupštine imati učešća. Kada govorimo o Crnoj Gori, da ne idemo dalje, zato što je ona, kao što ste i sami rekli, kada se sve svede ostaje politička volja, odnosno neslaganja koja itekako veliki uticaj imaju na kompletna dešavanja. Čisto zbog toga, a onda ću i ja dati moj doprinos, zbog čega je bitna inicijativa. Hvala vam.

Aleksandar Trifunović: Ja ću samo kratko da odgovorim na to pitanje. Potpuno shvatam potencijalnu, mogu slobodno reći, sumnju, ako pričamo o Bosni i Hercegovini. U Bosni i Hercegovini se svako malo formira neka komisija, kao paste za zube se reklamiraju. "Ova naša komisija je dobra, ako niste u ovoj niste"... Sve je to ispolitizovano maksimalno. REKOM je originalan, ako smijem tako reći, ako ja predstavljam kao pastu za zube REKOM sad, da upadnem sam sebi u riječ, originalan u kontekstu da radi na prostoru cijele regije, da radi sa žrtvama, prvenstveno najveći broj organizacija koje smo pomenuli predstavljaju udruženja žrtava, i ono što REKOM konstantno, kroz svaki svoj dokument insistira, to je da se politika ne moli da se priključi ovom, nego da se prisili. Pitanje je našeg ljudskog identiteta, da kao ljudi žalimo druge ljude. Ako mi žalimo samo kao Srbi Srbe, onda smo mi osakaćeni, onda mi pravimo selekciju, onda mi ne tretiramo ljudska bića isto, onda imamo problem. Suština REKOM-a, i u budućnosti ćemo se tako postaviti, je da mi nećemo moliti državne službenike da nam se priključe nego će nam morati objasniti zašto to ne žele. Ako

neko ne želi da se u njegovoj zemlji bavi suočavanjem sa prošlošću, onda on ima problem sa prošlošću. Zar nije pravo svakog od nas da sazna što više o tome koliko je te djece ubijeno, koliko je tih žena, ničim krivih ni dužnih ubijeno, vojnika, kao što ste rekli malopre. Mi moramo tim žrtvama dati ljudski oblik, prije svega, to je suština. Ako vi to kao političar, državnik to ne želite, ja mislim da niste ni zaslužili da se bavite politikom.

Tea Gorjanc-Prelević: Samo kratko; ranije kada sam govorila o iskustvima na ovoj teritoriji, zaboravila sam da pomenem komisiju za Srebrenicu. To je komisija koja po svojim karakteristikama baš i ne odgovara onom što predstavlja komisija za istinu. Ona se bavila samo tim događajem, ali je osnovana na vrlo interesantan način, na osnovu odluke Doma za ljudska prava, sudske odluke itd. To je komisija koju je osnovala Vlada Republike Srpske, i to je komisija koja je ustanovila da je u Srebrenici ubijeno sedam hiljada i osamsto tri Bošnjaka. Problem sa ovom komisijom je što ništa nije urađeno posle sa njenim izveštajem. Mnogi ljudi uopšte ne znaju da je vlada, znači političari Republike Srpske, pod pritiskom, ovako onako, to je nebitno, ona je osnovana, ona je radila i primala podatke, anonimne, o mestima gde su grobnice, on je prebrojala to sve, i ona je ustanovila da je toliko civila ubijeno i da žali za tim itd. i to je bila izjava predsednika. Problem je što posle ništa nije bilo. Dakle to je nešto što je takođe ostavljeno u nasleđe. Na prošlim konsultacijama u Podgorici, u oktobru prošle godine, neki od vas su bili tu, sasvim opravdano je iskazana skepsa po pitanju političke volje danas u Crnoj Gori, jer znamo da je premijer isti čovek koji je i tada bio na vlasti, itd. Ja mislim da se neke stvari menjaju. Čijom voljom, to je sad drugo pitanje, ali one se fakat menjaju u Crnoj Gori sa velikim zaostatkom naravno. Niko ne može biti izvan sveta, mi samo želimo da ovaj REKOM pomogne da se to ubrza i da se to sve dosledno sprovede. I isto, što je ohrabrujuće je da politička volja nije uvek postojala u svih tridesetak slučajeva osnivanja ovakvih komisija. Vrlo je bilo čupavo. I kada se promeni vlast, dođe demokratska, nije baš u smislu “sad hoćemo odmah komisiju za istinu”. Ono što je ključno, to je građansko društvo, i to je ono što pokušavamo da uradimo na ovim prostorima, da osnažimo dobrim idejama, konkretnim predlozima kako da ovo telo uopšte osnujemo, da ono bude delotvorno.

Mirsad Rastoder, Forum Bošnjaka/Muslimana: Ja ću vam samo kratko reći da je Forum još ranije inicirao države da osnuju istraživačko-dokumentacioni centar za utvrđivanje zločina u periodu 1991-2001. Mislim da je za ovu priču najbitnije sakupiti dokumente, saslušati i zapisati svjedočenja. Sve ostalo za mene je manipulacija. U tom kontekstu, razmišljam naglas pa mi ne zamjerite, moguće je da bi komisija ili taj istraživački centar u Crnoj Gori, bio u vezi sa svima ostalima, i razmenjivao... čak pomišljam svaki istraživački centar bi trebao istovremeno da svaki dokument prosljedi i drugom centru, a da se onda pravi neka varijanta zajedničkog izvještaja u krajnjem. To je o modelu. Mislim da se to za početak teško može osnovati na regionalnom nivou, nego treba poraditi najprije u svim državama ponaosob, da se osnuju komisije ili istraživački centri. Istraživački centar je meni bliži jer se onda ljudi koncentrišu samo na to, sakupljanje dokumenata, svjedočenja, podataka, i onda se ti podaci prezentiraju, upoređuju i tako dalje, ali na kraju se, u svakom slučaju, uobličiti neka regionalna komisija i izvještaj.

Drugo, ja ovdje od vas očekujem da glasno podržite inicijativu koja je kako se ja nadam već prihvaćena od ministarstava u Vladi, a to je uređenje spomen-parka žrtvama zločina od 1991. do 2001. koji bi prema predlogu Foruma Bošnjaka bio na mjestu parka Pobrežje, kako bi se na neki način odužili sjenima svih žrtava i dali šansu porodicama i svim ljudima da iskažu, ili na neki način preispitaju svoju savjest na tom mjestu. Ta inicijativa je već godinama u opticaju s tim što je modifikovana u dijelu što je traženo za žrtve zločina jednog, pa drugog i trećeg, a onda smo pokušali i nadam se naišli na razumijevanje sa konačnom inicijativom koja je procesuirana, dakle podizanje spomen-parka svim žrtvama ratova 1991-2001, koji bi

na neki način bio civilizacijski odgovor Crne Gore prema svemu tome. Što ne znači da i dalje ne treba raditi na svemu ovome, o čemu je razgovarano, s tim što ja potenciram, da bi po meni jako bitno bilo u ovoj fazi, jeste dosta kasno, ali nikad nije prekasno, ići na tu verziju sakupljanja dokaza, svjedočenja sa svih strana kako bi slušajući jedni druge, možda, olakšali sebi da razumijemo, jer ponekad ne vjerujemo u ono što se zaista desilo i pokušavamo da nekom svojom ranom prikrijemo tuđe rane. Hvala, za sad.

...(pitanje Steva Muka koje se ne čuje)...

(...) Bojim se da mi sada teško možemo o tim kriterijumima, o modelu, kako doći i šta predložiti. Da li je to da se osnuju komisije ili istraživački centri, kako god hoćete, da li je to na nivou države, pa da se onda oni uvezuju, ali naravno programirano, ili da se odmah ide na taj regionalni centar, koji bi imao ulogu da sakupi svu dokumentaciju, od svih nevladinih organizacija i komisija, itd., prikupi i uveže u jedan sistem, tako da tu svako može da dođe i da da podatak, da zatraži podatak, i da potraži trag da dođe do kostiju, što je jako bitno porodicama, jer one i dan danas traže kosti.

Sonja Radošević, slobodni novinar: Dakle, što je zadatak REKOM-a? REKOM treba da utvrdi činjenice o ratnim zločinima. Govorilo se o ciframa, g-din Trifunović je rekao da se barata ciframa od dvjesta, trista [hiljada] ubijenih i ko zna koliko nestalih. Ko će se tim baviti? Državne elite, u svim državama bivše Jugoslavije, ako pratite situaciju, vidjećete da su se oni u stvari pretvorili u krupne kapitaliste, krupni kapital i organizovani kriminal je ono što povezuje države bivše Jugoslavije. REKOM je nešto vanredno, nešto što zaista mislim da se ne može naći u tom miljeu, i mislim da može da naiđe na dobar otpor. Zašto REKOM? Trebalo bi svima da bude jasno, ovdje ljudi nijesu brojke, nestali su imenom i prezimenom, osobe koje su imale svoj život i svoju budućnost, svoje planove, koji su bili ko i mi, sanjali neke snove, a njihovi najbliži sada imaju samo jedan san – da znaju gdje su i da ih pokopaju. Mislim da je u interesu svih udruženja, svih ljudi koji zdravorazumski razmišljaju da se bavimo tim pitanjima. Ono što mene posebno interesuje jeste kako doći do podataka, kako naći te nestale. O bilo kojoj cifri da se radi i bilo kakav rezultat da bude, po meni je to uspjeh. Po meni, udruženja boraca koja postoje na ovim prostorima, najčešće govore o svojim stradanjima, čućete ih “mi znamo, mi smo patili, mi smo žrtve”. U redu, vi ste žrtve, ali ta udruženja boraca su učestvovala u ratu, neko od tih ljudi, ja ne kažem da nisu žrtve, da neki od njih nisu nasilno mobilisani, ali molim vas, među tim borcima su i zločinci. Šta je po meni ključno, šta mislim da bi REKOM trebao da uradi? Mislim da ima ljudi koji su učestvovali u tim zločinima, koji su ili žrtve ili su ih počinili, i mišljenja sam da bi pristali da to svoje svjedočenje podijele sa nekim. Po meni, REKOM bi mogao da ostvaru neku vrstu kontakta, neku telefonsku liniju, koja bi bila pod nekom zaštitom, jer znamo da bi ti ljudi bili vjerovatno u direktnoj opasnosti ako progovore, ali bi oni mogli da nas odvedu do onih koji su nestali, da nam kažu “tu i tu sam učestvovao sa svojom jedinicom”. Pazite što se desilo, kako smo došli do snimka o *Škorpionima*, jesu li upravo oni koji su učestvovali u zločinu dostavili kasetu Fondu za humanitarno pravo. Jako je bitno da ne govorimo samo da su borci žrtve već da nađemo načine da pomognemo porodicama nestalih. To je, po meni, nešto konkretno. Da li će ova komisija kasnije kada je predamo državi, biti nezavisna ili ne, mislim da smo toga svjesni. U ovoj državi nijedna komisija koju je država osnovala nije bila nezavisna, što se tiče Crne Gore, a drugi neka razmišljaju o svojim državama. I kada govorimo o činjenicama o utvrđivanju ratnih zločina, to sam samo htjela kratko – ako utvrđujemo činjenice o ratnim zločinima, onda ćemo doći i do nekih imena, ne možemo to isključiti. Ovo je komisija za utvrđivanje ratnih zločina. Iza ratnih zločina stoje ljudi imenom i prezimenom, mi konkretno u Crnoj Gori se bavimo Bukovicom, Štrpcima, deportacijom, ali

smo svjesni da smo 1992. godine bili u sastavu Vojske Jugoslavije, mi smo bili na ratištima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. I mi u Crnoj Gori dobro znamo ko je bio u specijalnim jedinicama, kojima je rukovodio Legija, ko je bio u Višegradu, mi ta imena možda ne smijemo još uvijek spominjati javno, ali možemo doći do svjedoka koji će nam doprinijeti tome da skupimo dokaze i da to ide na mjesto gdje treba, kod tužilaštva. Ratni zločini koje je činio narod kojem ja pripadam, nijesu moji ratni zločinci, ja ih ne mogu pravdati zato što se zovu kao ja. Suština ove komisije je da svi govorimo o svojim zločincima. Najbrže ćemo izaći na put... Ako ja budem branila one koji se zovu kao ja, i svi tako postupali, onda mi dolazimo u jedan ćorsokak. Hvala vam.

Momčilo Radulović, Evropski pokret u Crnoj Gori: Možda bi bilo prirodnije da su se druge organizacije koje se više bave ovom tematikom, prije javile, ali ja sam htio da se osvrnem na nešto što sam do sada čuo i u izlaganjima panelista i u onome što su učesnici govorili. Naime, ovdje vidim tri dimenzije cijelog procesa; to su lična, istorijska, i treća koju bih nazvao sistemskom. Naravno da je lična dimenzija, bar je ja tako vidim, najvažnija, a to je da ljudi koji su bili žrtve, dobiju ono što je g-din Aleksandar govorio, neku vrstu mira ako je ona uopšte moguća, ali makar da pronađu svoje drage i da se pomire sa svim tim što se desilo. Druga dimenzija je istorijska, a to je da na neki način, koliko je to moguće, u najvećoj mogućoj mjeri napišemo zajednički jednu vrstu istorijskog pregleda o onome što se dešavalo. To je u ovom trenutku još nemoguće, ali čini mi se da se procesi razvijaju u tom pravcu, da postoje neki sistemski pomoci u tom pravcu, od nekih inicijativa za pisanjem zajedničkih istorijskih udžbenika, koje su podržane od strane Pakta stabilnosti, itd, pa do niza javnih rasprava i inicijativa poput ove. Ta istorijska dimenzija je nešto što će možda i najduže trajati, ali bitno je da za pet, deset, petnaest, dvadeset godina dođemo do nekih zajedničkih imenitelja sa kojima ćemo upoznavati buduće generacije. I na kraju, to je ova treća sistemka dimenzija, koja je vezana za refleksiju prve dvije, jer smatram da ne može biti uspjeha u ove prve dvije ukoliko sistem, institucije sistema, vlade, parlamenti, sudstvo itd., se ne suoče sa ovim činjenicama, na ovaj ili na onaj način. Ovdje su pomenuli da su na vlasti u svim zemljama strukture koje su bule povezane sa zločinima, ali to jednostavno nije tačno. U našim zemljama su na vlasti različite strukture, neke su bile direktno involvirane u procese, neke sa tim procesima apsolutno nemaju veze, a neke su čak bile žrtve tih procesa. Prema tome u svim zemljama Zapadnog Balkana, su na vlasti različite strukture koje se na različit način odnose prema ovom što se desilo. Na žalost u Crnoj Gori imamo situaciju da su na vlasti i dalje strukture koje su bile poprilično, direktno ili indirektno umiješane u cijeli proces. Mislim da će to biti jedna od prepreka da se ostvari dobra saradnja u okviru Crne Gore sa REKOM-om i sa onim što REKOM želi da uradi. I sada tu dolazimo do regionalne i međunarodne sistemske dimenzije. Postavili ste pitanje da li je poželjna i u kojoj mjeri, obimu, međunarodna zajednica. Smatram, ne samo da je poželjna, nego je njeno prisustvo apsolutno obavezno, naročito kada se radi o Crnoj Gori, mada se bojim da nijedna druga zemlja Zapadnog Balkana nije izuzetak u tome. Naše su zemlje voljne da rade, nažalost, više po principu štapa nego šargarepe, to je do sada bio slučaj u Crnoj Gori. I u Srbiji naravno, to možete vidjeti svakodnevno da njean pomak nije ostvaren da nije upotrebljen štap, i to ne tanak već vrlo debeo. Bitno je da su se neke stvari promijenile, i u Srbiji i u Bosni i u Hrvatskoj. Sad možemo diskutovati kojom brzinom, na koji način i u kojem obimu, ali čini mi se da na neki prećutni, potuljeni način, mi u Crnoj Gori smo spremni da izgledimo cijelu prošlost, i predemo preko nje i zacementiramo je i izgradimo, ovo se ne odnosi na vašu inicijativu, neki spomenik i pet minuta se okupimo tamo i prećutimo ono što se stvarno dešavalo. Mislim da je REKOM prilika da krenemo malo dalje. Zašto naglašam međunarodnu zajednicu? Jedan od preduslova odnosno uslova za učlanjenje u Evropsku uniju je regionalna saradnja. Zemlje Zapadnog Balkana moraju uspostaviti jaku regionalnu

saradnju i moraju biti privržene regionalnoj saradnji da bi postale članice Evropske unije. Mi moramo da smo spremni da saradjujemo među sobom, da se među sobom poštujemo, a smatram da je jedan od preduslova tog poštovanja upravo priznavanje onoga što smo jedni drugima uradili u međuvremenu, jer ako se čuti o tome, prije ili kasnije taj čir će da pukne i to na jedan vrlo neadekvatan način, a posebno u smislu onoga što želimo od integrativnih procesa. Nedavno je ta regionalna saradnja postala i apsolutno oficijelni uslov, i tu upravo vidim dobru šansu, ne samo za Crnu Goru, nego i za zemlje regiona i naravno za REKOM, i smatram da bi Evropska komisija bila taj međunarodni faktor kojem se treba obratiti, od strane REKOM-a, za svaki vid podrške, od finansijske, koja će naravno biti bitna, do one koja je najbitnija, a to je politička podrška, da se one zemlje zapadnog Balkana koje nijesu spremne da uđu u ovaj proces poguraju, bilo štapom, bilo šargarepom, da u većoj mjeri i transparentnije se odnose prema cijelom procesu. Ko treba da bude član REKOM-a? Tu vidim sve one pojedince u Crnoj Gori, sad se ograničavam samo na nju, dakle pojedince koji su se već do sada bavili ovim pitanjem i naravno, smatram da bi, radi efikasnosti samog REKOM-a bilo dobro napraviti jedno jezgro, operativno jezgro, zovite ga izvršni odbor ili već kako, od manje članova, a ostaviti većem broju mogućnost da budu članovi i da podržavaju cijelu tu priču. jer smatram da kad REKOM počne u ozbiljnijoj mjeri sa svojim aktivnostima i u većoj mjeri doći do niza, za neke ugodnih, za neke vrlo neugodnih rasprava, i otvaraće se neke vrlo značajne teme u ovoj zemlji. Imamo, čini mi se na nivou regiona dobru šansu, i REKOM je takva šansa, da se sa prošlošću suočimo mnogo brže nego što su to uradile neke zemlje zapadne Evrope, prije svega mislim na Njemačku i na Drugi svjetski rat, jer svi znamo da je proces suočavanja sa prošlošću u Njemačkoj iniciran spolja, da su njihovi udžbenici nakon rata, njihova vlada bili pod direktnom kontrolom saveznika, i sastav njihovih institucija, itd. Ali ako razgovarate sa Njemcima o tome šta se dešavalo pedesetih, šezdesetih, pa čak i sedamdesetih godina, reći će vam da su mnoga pitanja veoma dugo ostala neotvorena. Mislim da je to bila posljedica toga što se radilo o jednonacionalnoj državi, o jednom, u tom smislu, zatvorenom sistemu, dok ovdje na Balkanu mislim da imamo priliku da zbog te naše heterogenosti, muče nas ista pitanja, isto suočavanje sa prošlošću, ali imamo više aktera, više država, više nacija, imamo različite interese, različite nivoe umiješanosti, različite nivoe krivice i različite nivoe spremnosti različitih država i struktura da učestvuju u svemu tome. Naravno, što je još bitnije, imamo različite strukture koje su spremne za saradnju, poput REKOM-a, ali vjerujem i pojedinaca unutar državnih institucija, što je pokazala i praksa Haškog tribunala do sad, da imate vrlo odgovornih ljudi u pojedinim institucijama, ili čak cijelih institucija koje su spremne da daju cijeli doprinos cijelom procesu. Ja sam malo odužio, hvala vam, možda sam pokrenuo i neka pitanja o kojima bih želio da čujem mišljenja drugih učesnika.

Stevo Muk: Hvala Momo, prema mojoj evidenciji je bio Gojko Raičević, mada se i Omer Šarkić javio.

Mirsad Rastoder: Pošto je gospodin pomenuo ovo da betoniramo, ja samo da pojasnim. Forum Bošnjaka/Muslimana već godinama inicira, istražuje, šalje dokumenta i o Bukovici, i o Štrpcima i o deportaciji i o Kaluderskom Lazu, naravno na sve adrese institucija, prije svega nam je cilj istraživanje i utvrđivanje istine. Dio svega toga što se zove suočavanje sa prošlošću jeste i to da ljudi koji su izgubili svoje, a nemaju i ne zna im se grob, makar imaju gdje da dođu da polože cvijeće, a bogami i mnogi od nas sa njima, prema osjećanju. Mislim da ne ostane nejasno da mi sad eto tražimo spomenik, a sve ostao je nebitno. Shvatio sam ja vas, ali ipak zbog drugih učesnika. Naravno u tom kontekstu mi podržavamo svaku ozbiljnu inicijativu, koja podržati utvrđivanje istine, skupljanje podataka, koja sada ne mora biti ni

obrađena, obradiće je neke druge generacije posle nas, mnogo hladnije bez emocija, kojima smo mi svi natopljeni.

Stevo Muk: Hvala Mirsade. Čekajte Omere, molim vas, dajte da idemo redom, da ispoštujemo proceduru... U redu, samo da dođe mikrofon do vas, pa kažete sve što imate.

Omer Šarkić, građanin: Izvinjavam se, najprije g-dinu Raičeviću, s obzirom da se ovo moje izlaganje oslanja na dva prethodna, pa sam mislio da je bolje da ja sad govorim. Da vam se predstavim, ja sam Omer Šarkić, građanin. Nisam ispred nikakve organizacije, nego po svojoj ličnoj volji i mislim da je zanimljivo čuti mišljenje nekog građanina koji nije član ni partije, ni bilo kakve interesne grupe, itd. Što me je podstaklo da se uključim u jednu ovakvu organizaciju? Prije svega, ima nas dosta građana koji nismo uključeni u nikakve... Nego dobro, to je druga tema, da pređem na konkretne stvari. **Meni kao građaninu je veoma važno pravilno utvrditi kriterijume za te činjenice i nalogodavce tih zločina, ne puke izvršioce nego nalogodavce. I oni koji su kreirali javno mnjenje,** Bukovica, Štrpce, Pljevlja i svih ostalih, a posle uporedo sa tim može i to... Ali urediti park, urediti park i sa tim završiti posao, mislim da je to bježanje od utvrđivanja činjenica. Uloga medija, mene kao građanina, veoma interesuje, a **za to ima sačuvane građe, iako se permanentno uništavala, ulogu medija i novinara u kreiranju fašizacije Crne Gore.** Mislim da bi tu REKOM mogao najprije doći do činjenica i utvrditi činjenice povodom... Kažu ovi što su pametniji od mene, ja vam opet kažem, ja sam građanin, prvo idu mediji, pa onda vojska, a u Crnoj Gori su mediji odradili veoma dobar posao, pod znacima navoda. Ja se veoma dobro sjećam kakvu su situaciju stvorili od '91. do '96. godine. Ja tada, iz svoje lične percepcije, Crnu Goru vidim kao državu, veoma pazim što ću reći, plagijata fašizma, jer ja sam se tako u to vrijeme osjećao. Da vas ne bih više zadržavao, to je to.

Stevo Muk: Hvala Omere, riječ dajemo Gojku Raičeviću.

Gojko Raičević, internet portal www.in4s.net: Evo i ja ću protokolarno da vas sve pozdravim, poželim puno uspjeha u radu, i gledajući predsjedavajući sto, manje-više poznajem vas sve i lično, odajete mi utisak kao grupa ljudi koja će iznijeti jedan mnogo ozbiljan posao do kraja. Koliku ćete pomoć imati od ostalih, ja mogu samo da govorim konkretno o sebi, to će opet zavisiti od vas. Htio sam samo da predložim, čitajući ovaj materijal, a s obzirom da sam ga prilično kasno i dobio, imam nekih nedoumica u samom startu, pa bi dobro bilo da se možda napravi jedan mali leksikon da bi se uskladila terminologija. Dakle, da uvijek, u svakom momentu, kada se neko obraća i koristi riječ, evo prva, *post-jugoslovensko društvo*, u dijelu koji se zove *Zašto REKOM*, da onda se definiše koje post-jugoslovensko društvo. jer post-jugoslovensko društvo je i ono poslije prevrata 1945. godine, kada su poslije građanskog rata i Drugog svjetskog rata, komunisti od Kraljevine Jugoslavije napravili jednu drugu Jugoslaviju, pa da li se tiče i onog perioda ili se tiče samo perioda od 1991. do kraja 2001. godine. Juče je umro, kako kažu, mediji su to prenijeli danas, najstariji građanin Crne Gore, mislim u 114. godini života. Dakle, pretpostavljamo da u Crnoj Gori ima dosta ljudi koji pamte dešavanja iz, recimo, 1914. godine ili ranije, pa naovamo. Sve je pod uslovom da riješimo, pretpostavimo da to zajedno radimo, sve ove ciljeve koje imamo zacrtane ovdje, uvijek će ostati sumnja od nekog koji objašnjava, da "ovo je selektivno rađeno, kao i sve do sada, počeli su od sredine ili od samoga kraja", a prije '91., postojala je, recimo '48. ili prije nje '45., pa onda do pamćenja i najstarijih građana Crne Gore, a rekli smo da je u 114. godini jedan umro juče. Vrlo je bitno da se definiše terminologija, da je uskladimo i da znamo da kad neko kaže post-jugoslovensko, koje je to Jugoslavije. Vrlo je bitno da se odredimo da li mi istražujemo

pitanja koja se tiču žrtava Zidanog mosta, Pasjeg groblja da opet ne bi bili kao ljudi koji počinju od kraja, a ne od početka. Ako je cilj REKOM-a da obradi 1991-2001. onda je vrlo važno da se kaže o ovom prethodnom periodu, ne istraživački, nego da se ne tiče tog perioda, i objasniti da to može da ostavi ozbiljnu sumnju u objektivnost. Ja nisam rekao da hoće, ali ne isključujem mogućnost. Obrazloženja koja mogu da budu su raznorazna, mogu da se tiču i Zakona o udruženom radu, a i Ustava iz '74., i ne znam kakve sve pravne legislative, a isto tako i događaja koji su prethodili '91., a koji su i u mirnodopskom periodu. Najveći ratni zločini su se desili poslije zaključivanja Drugog svjetskog rata, na teritoriji bivše Jugoslavije. Tako da objašnjenja mogu biti raznorazna, ja ne kažem da sam ja u pravu, ali ostavljam to kao sumnju ili kao mogućnost da neko može da dezavuiše cijeli napor ili da pokuša to da uradi. Kredibilitet komisije. Ja se sjećam da sam jednom kao predstavnik političke partije kojoj sam pripadao, na jednom okruglom stolu kojim je predsjedavala jedna osoba koja je sada među nama, postavio pitanje o proporcionalnoj zastupljenosti u sudovima, tvrdeći da su svi sudovi, vrhovni, apelacioni, upravni, oslobođeni prisustva Srba. Na to mi je jedan ugledni podgorički sudija, mislim da je sudija vrhovnog suda, rekao da su se oni prilikom odabira za sudije ustavnog, upravnog, vrhovnog i apelacionog suda, rukovodili čisto da oni imaju neki moralni kredibilitet, da imaju stručnost, da imaju iskustvo. Ja sam to nazvao jednom od najfašističijih izjava koje sam čuo u životu, tvrdeći da se među 198.414 Srba, koliko ima u Crnoj Gori, po popisu iz novembra 2003., definitivno iznjedrio jedan koji može da bude sudija vrhovnog, apelacionog, ustavnog i drugih sudova. Što bih ja predložio vama, da vodite računa da ako ta komisija broji uslovno stotinu članova, da tu bude 42 Crnogorca, odnosno Crnogorke, 32 Srbina odnosno Srkinje, i 17 Bošnjaka/Muslimana, jedan Hrvat ili Hrvatica, da vodimo računa i o rodnoj ravnopravnosti, i da bude definitivno pet do sedam Albanaca u toj komisiji. Ukoliko to nije stočlana komisija, onda procentualno, lako je izračunati. Da bi ta komisija odavala povjerenje u samom startu, i čak i u ovom inicijativnom dijelu, dobro bi bilo da su naše kolege Albanci, a prosto sam uvjeren da nisu, dobili materijal na albanskom jeziku za ovaj skup, ili za svaki naredni, ovo smatrajte inicijativom, i da ljudi čije je pismo ćirilica, a to je vrlo jednostavno, radi se o dva pritiska na taster, da se prebaci materijal u ćirilicu. Eto, ne znam da li je bilo ikakve koristi, sumnjam, ali eto da se prijavim.

Stevo Muk: Hvala vam, u svakom slučaju je korisno da čujemo vaše mišljenje i predloge, ako...

Gojko Raičević: Nisam završio, ako se ne ljutite. Ja tvrdim da u zemljama koje su bile učesnice ratova '91-99., na vlasti su i dalje oni ljudi koji su učestvovali u tim ratovima, s tim što su u nekim zemljama bivše Jugoslavije pojačani sa nekim koji su bili antiratno raspoloženi. U Crnoj Gori konkretno imamo slučaj da imamo ratne profitera u sprezi sa antiratnim profiterima, da budem tu potpuno jasan. Što se tiče Crne Gore, tu ću da budem uvijek vrlo jasan. Dakle, to sam htio da dodam. Hvala vam.

Stevo Muk: Dobro, hvala Gojko. Ako Momčilo Radulović želi da iskoristi za neko dodatno pojašnjenje...

Momčilo Radulović: Dakle, samo da se nadovežem na pitanje medija. G-din Šarkić nije više tu, ali samo da definišem. Pored onog dijela koji se bavi žrtvama, smatram da je također neophodno da se pozabavimo i medijima, kao takvima, njihovom ulogom u devedesetim, i naročito onim medijskim poslasticima koji su i dalje u tom poslu. U Crnoj Gori, na žalost, imamo taj slučaj, da su ljudi koji su direktno bili odgovorni za proizvodnju medijskog haosa i apsolutne medijske histerije '91. godine, i dalje u medijima i da su i dalje veoma aktivni. To su ljudi, prevashodno, i u javnom servisu, i u radiju, i u televiziji i u *Pobjedi*, svi ih znamo po

imenima ovdje. Nažalost, oni nijesu zakonski odgovarali, za šta se ja zalažem, i bilo bi na REKOM-u da se pozabavi njihovim pisanjima i javljanjima, izvještavanjima sa početka devedesetih godina, da se makar na neki način riješi ta profesionalna i moralna kategorizacija njihovog rada. U tom smislu, kada su u pitanju mediji i analiza medija, nudim svoje usluge, koliko budem imao slobodnog vremena, naravno, na raspolaganju sam. I takođe, želim u vezi sa ovim što je g-din Raičević rekao. Ne slažem se i ne mislim da bi bila dobra ideja da imamo procentualni sastav REKOM-a, smatram da je, kao i svaka nevladina organizacija, ovo koalicija voljnih, dakle onih koji imaju volje da se bave ovim pitanjima, i mislim da je praksa u Crnoj Gori pokazala da tu volju pokazuju pripadnici različitih nacija, i smatram da bi u REKOM-u, prevashodno, trebali da budu oni koji su do sada radili na ovom planu, bez obzira kako se zovu, kakvo im je ime ili prezime ili koja im je nacija. Hvala.

Aleksandar Trifunović: Vezano za međunarodnu zajednicu, definitivno proces koji je dosad tekao, prije svega suđenja, evo recimo u BiH, je gotovo nezamisliv bez Haškog tribunala koji je praktično i započeo. Čak ste imali apsurdne situacije da su u pojedinim slučajevima, zbog političkih mogućih konotacija, lokalne vlasti zabranjivale svedocima da komuniciraju sa Haškim tribunalom. Haški sud istražuje zločine, na primer, protiv Srba u Konjicu, a sugestija je bila politička da oni ne razgovaraju sa Haškim tribunalom jer neka je logika “ako mi ne budemo saradivali sa Haškim tribunalom, onda se ni nama možda neće suditi”, što se naravno pokazalo kao pogrešno. Međutim, u ovom procesu, međunarodna zajednica će biti sporedni igrač. Mi smo glavni igrač ovog procesa. Međunarodna zajednica može biti tu u ulozi neke vrste pritiska, ali ovo je prije svega naš proces. Zašto sam osjetio potrebu da reagujem? U slučaju Srebrenica, toliko se priča o njemu, toliko je žrtava utvrđeno, Tea je pomenula izvještaj komisije Republike Srpske, ja moram samo da pomenem da je Čavić, tadašnji predsjednik Republike Srpske promptno izgubio sljedeće izbore, jedan od najvećih razloga je to što je uopšte dao taj izvještaj u javnost, da ne pominjem da je u cijelom naselju gdje ja živim, gdje živi pola Banja Luke, nestalo struje, i tome slično, ali šta je uradio Haški tribunal prije par dana? Kompletan dokazni materijal iz Srebrenice je uništio, lične karte, djelove garderobe, sve lične stvari žrtava... Mi smo svjedoci u Buhenvaldju da su kopali godinama da su našli dve-tri čaturice, pa su stavili u taj muzej. Haški tribunal je sve uništio, bez ikakvog osjećaja da li to može bilo čemu da služi, posle u školama, da se napravi neki muzej, neki memorijal. Nestali su svi dokazi da se dole desio zločin. Samo da napomenem kako se međunarodna zajednica odnosi prema tom procesu. Budimo obazrivi, to su najčešće ljudi koji imaju vrlo poslovan interes u našim zemljama, i kada se završi njihova poslovna misija taj interes se završava. Mi treba da budemo lideri tog procesa, a međunarodna zajednica nam može biti partner, ali samo po strani. Hvala vam.

Stevo Muk: Hvala vam svima, nadam se da ćete ostati sa nama i nakon pauze, a sada da popijemo kafu.

(Pauza)

Stevo Muk: Dobro, da se mi vratimo našem poslu, Daliborka Uljarević je htjela da kaže par riječi, pa se onda vraćamo diskusijama učesnika.

Daliborka Uljarević, Centar za građansko obrazovanje: Ja bih samo podsjetila na par nedoumica koje su se pojavile tokom prethodnih diskusija, mada se te informacije nalaze i u vašim materijalima, i da odgovorim na nekoliko pitanja koja sam čula tokom pauze. Jedno od njih je i šta bi nekom bio argument da bude u ovome, da dâ svoj doprinos i slično, a drugo da li REKOM može da uspije, da li je to zagwarantovan uspjeh. Naravno, nema zagwarantovanog

uspjeha i Koalicija za REKOM ne može nikom obećati da će ovo bez obzira na svu raznolikost inicijative i neki novi kvalitet koji definitivno donosi, to biti uspješna priča. Ali ja mislim da u tome imamo neka realna očekivanja i da je realno očekivati da jedan tako širok konsultativni proces, koji Koalicija za REKOM već sada ne samo pokreće, nego i realizuje, u čitavom regionu, svakako predstavlja ogroman uspjeh. Samo tokom 2009. i 2010. godine planirano je da se organizuje više od 70 ovakvih sastanaka širom bivše Jugoslavije. Na kraju krajeva, i ovdje su se našli neki ljudi koji su neistomišljenici, a i suviše često smo u onim krugovima konvertita gdje samo razmijenimo stavove koje inače dijelimo i jedan poseban kvalitet koji inače ovakvi skupovi nose je da zaista čujemo ljude sa različitim stanovištima, ljude koji su bili na različitim stranama i u datim vremenskim periodima i danas i da na osnovu svih tih sugestija, komentara i sl., pokušamo stvoriti jedan održiv mehanizam za utvrđivanje činjenica. To je zapravo cilj i ovih konsultacija. Ja sam bila po prvi put u prilici da sretnem neke ljude koji nisu do sada učestvovali u brojnim aktivnostima civilnog društva, i nadam se da ćemo sada zajedno raditi na ovom procesu. Ne postoji naravno razlog da ni ova Komisija ni vi kao pojedinci, ne podržimo bilo koju inicijativu koja doprinosi suočavanju sa prošlošću, ali ću se složiti sa kolegom Šarkićem da treba početi nekim redom, a red podrazumijeva da prvo utvrdimo činjenice, a onda nakon toga da slijedi sve ono što može biti neki simbolični oblik obilježavanja i sjećanja na same žrtve. U tom dijelu Crna Gora ima velik problem u dijelu da ima vlast koja je bila dio upravo onih procesa o kojima mi želimo da saznamo više. Neki od vas znaju da smo mi uputili jedno pismo za podršku članovima Koalicije, a i ostalima nadamo se, da Televizija Crne Gore otvori svoj prostor za ove teme. Konkretno, pred sami Forum **...(prekid)...** time što će prikazati film *Karneval* i tako dati svoj doprinos u obilježavanju sjećanja na deportaciju građana Bosne i Hercegovine početkom devedesetih godina, ali isto tako za sve ove teme, koje će se pojaviti iz uglova različitih aktera, jer ta **televizija nosi posebnu odgovornost. Ona je vrlo uticala na ono što je neko nazvao fašizacijom crnogorskog društva devedesetih godina, ona sad treba da ponese poseban teret u procesu defašizacije, odnosno, uspostavljanju nekih evropskih vrijedosti.** I u tom kontekstu, svi mi nosimo istu vrstu odgovornosti. Mi moramo da govorimo o onome što se dogodilo kod nas i mi moramo da utvrđujemo tu vrstu činjenica. U tom pogledu ne mislim da je važno kako će se ta Komisija konstituisati u smislu nekakve proporcionalnosti. Važno je da to budu kredibilni, kvalitetni ljudi koji će biti posvećeni tom procesu. Nas su razne vrste proporcionalne zastupljenosti dovodile u prilično bezizlazne situacije, u kojima smo se nadgornjavali, sad treba da otvorimo jedan pošten razgovor o nekim problemima. U tom pravcu ja vidim i ove konsultacije i složiću se sa kolegom koji je rekao da za svakog od nas imaju lični, istorijski i sistemski element, i upravo tim redom. Znači lično, svako od nas treba da raščisti sa tim da li želi da nosi jednu vrstu kolektivne krivice. Ja ne želim da nosim kolektivnu krivicu zato što potičem iz Morinja koje na žalost ima taj imidž koji ima u Hrvatskoj, već želim da doprinesem tome da ja, sutra kada pođem u Dubrovnik, nemam problem zato što sam iz Morinja zato što su neki ljudi koji su to radili za to procesuirani i da su činjenice utvrđene. Mislim da je u tom pogledu isti interes svih nas i u onom dijelu u kojem se sa svih strana bude radilo na tom procesu, izgrađivaćemo istinsko pomirenje. To pomirenje i povjerenje nije izgrađeno time što će neki političari poći i reći: "Izvinite", i nastaviti sa istom vrstom politike koja je zapravo i dovela do ovih procesa i kao što smo čuli od Aleksandra, nije unaprijedila odnose u Bosni, u kojoj je situacija takva kakva je danas, da možemo očekivati ponavljanje, nadam se ne u tom obimu, ali zasigurno da nije uspjela da izgradi jedno održivo društvo zasnovano na povjerenju među različitim nacijama. Samo toliko, jer sam pokušala da se osvrnem na neke od diskusija i dam odgovor. Znači mi ne garantujemo ništa kroz Koaliciju za REKOM, ali proces je važan i učestvujmo u njemu i dajmo ono najbolje što možemo od sebe i ja mislim da će to samo po sebi biti uspjeh. Činjenica da će na ovom Forumu u Budvi biti 350 ljudi iz regiona, da će neki od vas biti u

prilici da pričaju sa onima sa kojima ste se možda gledali preko nišana, prije nekog vremena, je već jedan veliki korak naprijed. Hvala.

Stevo Muk: Hvala, Daliborka. Mi nastavljamo dalje, javio se Igor Milošević.

Igor Milošević, Zid: Jasno je nama da niko ne garantuje da će ovaj proces biti sa nekim konkretnim rezultatima, ali ono što je jako bitno za kompletan proces jeste da mu moramo prići sa nekim entuzijazmom, nekim nastojanjem i očekivanjima da nakon nekoliko pokušaja u ovom regionu dođe do značajnijeg pomaka. Ne kažem da se tu nije nešto konkretno uradilo, ali svjesni smo činjenice da tu ima jako puno barijera. Da ima barijera kada je u pitanju nerazumijevanje samog procesa, da se odvajaju ratni zločini od onih... Nijanse u potpunom procesu i da vjerovatno i za ovim stolom postoji nejasnoća kada je u pitanju sam proces. To treba ispratiti, koji slučajevi na koji način ulaze u djelokrug rada ove Koalicije. Takođe, konstatovali smo da u određenim zemljama na vlasti još uvijek imamo ratne elite, koje će sigurno predstavljati, na neki način barijeru, ili izazov u potpunom procesu. *A propos* njih, pojavice se, kao što smo rekli, i antiratni profiteri na račun ovog potpunog procesa, a takođe, moramo konstatovati da postoji zamor materijala kod građanskog društva. Dvadeset godina je neko nešto pričao i većina njih koji su bili od '91. glasnogovornici protiv potpunog ludila, da su se zamorili i kad su u pitanju političke partije i kada je u pitanju građansko društvo. Tako da imamo i nekoliko odbjeglih slučajeva, koji koristeći jako puno činjenice koje su sakupljali tokom dvadesetak godina, koriste ih u negativnom pravcu. Tako da se postavlja pitanje, da li bi mogli da ovaj period od 1991-2001, proširimo do 2009. jer je... zar nije na neki način zločin pokušaj da se sakrije ono što se dešavalo? Zar nije na neki način sprečavanje i zločin prema ljudskim pravima, prema pravima ljudi koji su pretrpjeli golgotu, i zar to nije drastična povreda perspektive mladih ljudi u Crnoj Gori? Ako govorimo o njojvoj perspektivi onda moramo kazati, moj rad je fokusiran na rad sa mladima i mi i nakon 15 godina imamo problem da pošaljem dijete u Livno jer mu roditelji kažu: "Ne, ne, tu je koncentracija ustaša, ti tu ne smješ da ideš zato što je to strašno veliki problem". Mi moramo da gledamo unaprijed. Da se ne bi ponavljala priča da moramo istražiti zločine od 1914., 1945. To su propusti i nama su se i dogodile devedesete zato što nije bilo tog procesa nego je '45. sve stavljeno pod tepih. Takođe se to isto dešava i u ovom procesu. Mislim da jako puno možemo naučiti iz njemačko-francuskog iskustva, zato što je to proces koji je trajao četrdesetak godina, ali gdje smo mi zaobišli neke korake. U procesu pomirenja su se zaobišli neki koraci i krenulo se odmah u proces ekonomskog povezivanja, a opet je ostalo jako puno nerazjašnjenih činjenica što je i razlog zašto mi danas sjedimo ovdje. Druga stvar koju bih htio da potenciram, jeste ne bih htio da se ovaj proces završi samo sa utvrđivanjem činjenica o ratnim zločinima. Već mora da ima neke faze. Evo Momo je pomenuo na primjer, kreiranje udžbenika. Posle pedesetak godina rada na tom procesu njemačko-francuskog pomirenja došlo je do toga da, ne znam, sedmi razred u francuskoj ima identičan udžbenik istorije kao što to imaju njemačka djeca. Mislim da bi to pomoglo i ne samo u ovom procesu pomirenja unutar regiona, nego pomirenja unutar Crne Gore, jer mi i dalje pričamo o raznim podjelama u Crnoj Gori, i mislim da bi taj proces doprinio da djeca sutra imaju informacije i da nemaju barijera da odu u Livno zbog toga što su se dešavale neke grozote tokom devedesetih. Dakle moramo razmišljati o perspektivi mladih, o njihovom suživotu, o njihovim mogućnostima, mobilnosti i mislim da bi to bio pravi način i prava mogućnost za neke regionalne programe koji će podržati i omogućiti proces regionalne saradnje. Ne može se izvještaj čekati dvadeset godina. Ja se mogu složiti da to bude limitirano, ali da se tokom tog procesa radi i na nekim drugim procesima kao što su udžbenici istorije, kao što su programi za mlade ljude, kao što je gledanje u budućnost kako da iskoristimo te rezultate da ne dođe do toga da, kao što ste rekli, izvještaj nije bio objavljen ili pola Banja Luke bilo bez struje. Jednostavno da nam posluži taj

izvještaj kao baza da radimo neke programe, i da to bude baza kao završetak jedne faze, ali nikako zaustavljanje tog procesa, već da to bude samo inicijalna stvar za mnoge programe koji treba da proisteknu iz toga. Očigledan je primjer da se kršenje ljudskih prava dešavalo sa Televizijom Crne Gore. Imate trenutno direktora televizije koji je bio jedan od nosilaca procesa demistifikacije uloge medija tokom devedesetih, pa je sakupio kompletan materijal i prvo dostignuće tog urednika bilo je kreiranje šoua, koji je bio prije par godina, sa klasičnim falsifikatima, kao na primjer gaženje bezvrijednih novčanica iz devedesetih u New Balance patikama iz 2008. A taj čovjek je bio predsjednik Novinarskog samoregulatornog tijela, u čijem sam osnivanju i ja učestvovao, da pratimo medijski kodeks. Zbog toga i takav jedan proces moramo da proširimo, ne na 2001., nego se moramo baviti ovim godinama, ukoliko želimo da kvalitetno pristupimo procesu. Ne želim da pominjem, ovo je tekst koji je izašao u našim novinama, tako da nije nova stvar iako možda nije toliko pristupačan. Samo uzimam kao primjer zašto ne trebamo zaboraviti proces pokušaja nasilnog zaboravljanja stvari koje se dešavaju od 2001. do 2009. godine. Hvala.

Stevo Muk: Hvala Igore, iznio si nekoliko zanimljivih ideja i teza i ja bih dao prostor da već sada, ili mi ovdje ili učesnici, prokomentarišemo.

Tea Gorjanc-Prelević: Najkraće, skoro sve što ste rekli, potpuno ste u pravu. Što se tiče ovog zločina u vidu neprocesuiranja i nesuočavanja, mislim da kada govorimo o mandatu REKOM-a, a evo tu imamo i predstavnike Advokatske komore i još neke pravnike, mislim da će to biti jedan veoma složen proces. Biće važna svaka reč. Ali, u taj proces moramo ući vrlo praktično, pragmatično i sa izvesnim očekivanjima šta želimo da od toga dobijemo. Namerno sam rekla, kada sam govorila o iskustvima drugih da Komisija mora da radi na ograničen vremenski period. Komisija od deset godina koja postojala u Ruandi, jednostavno nije delotvorna. Društva se zamore, izgube se u tom moru svega. Mi moramo da ograničimo period na određeni broj godina, u kojima su se neposredni zločini dogodili. Na početku sam htela da kažem da se čitava ova ideja zasniva na obavezi države da istražuje kršenje ljudskih prava, i krivičnih dela i ratnih zločina. Sada se to romantično zove i pravo žrtava na istinu, itd. To je jedna standardna stvar koja je postavljena posle Drugog svetskog rata u međunarodnim ugovorima. Ljudska prava ne postoje samo na papiru, ako ne istražujete kršenje ljudskih prava vi ih kršite i dalje. Daću konkretan primer, slučaj Ibrahima Čikića, ja sam lično pročitala pet izjava ljudi o tome da su doživeli torturu. Da li su zaista ili ne, zašto to nije istraženo? Zašto '96. kada je vrhovni državni tužilac obećao nije sprovedena istraga? I sad dolazimo u situaciju da se taj slučaj kao duh iz prošlosti javlja jer nije istražen. Upravo je to ono što REKOM treba da uradi. Da li mi treba kada govorimo o tom slučaju da se prostremo skroz pa da govorimo i o... Mislim da ne, da je sasvim dovoljno da se on obuhvati u tim devedesetim godinama, ali postaviće se neki zaključak, to je zadatak na ombudsmanu, nevladinim organizacijama, da kažu "zašto to nije istraženo, zašto nije procesuirano, ko je za to kriv, hajde da vidimo, lustracija, zloupotreba službenog položaja". To su sve posledice, ali da bi REKOM efikasno delovao, mi moramo maksimalno da ga sažmemo, da vidimo u granicama realnog i mogućeg, kako taj mandat da uobličimo. To je samo sugestija, ali o tome će se tek razgovarati. Mi treba tek da počnemo da radimo na modelu statuta. To će zapravo biti predlog statuta REKOM-a, u kome će svaka reč morati da bude okrenuta sto puta. Što se tiče preporuka, mojom krivicom, ne mogu sve da kažem, i uvek mi je žao, čini mi se da sam svašta propustila, ali prosto to je tako obimna materija, knjige su pisane o komisijama za istinu. Ovo što ste vi govorili o udžbenicima je veoma važno i to spada u deo preporuka ove komisije. Izveštaj neće samo sadržavati činjenice, imena, događaje, dokaze, saslušanja... On će sadržavati i preporuke. O programima reparacija, o predlogu institucionalnih reformi, u koje spada i predlog reforme obrazovanja. Ne samo obrazovanja dece, lično sam za to i vrlo

emotivno zainteresovana, već i obrazovanje policije, obrazovanje vojske, da vidimo temeljno da li sada policija recimo u Crnoj Gori, razmišlja zbog čega je Komitet protiv torture u slučaju Danilovgrad presudio protiv države. Zbog čega naša, crnogorska policija, nije zaštitila te Rome u Danilovgradu? Da li oni to uče sada na akademiji? Ja nisam sigurna. Znam da u Ustavnom sudu, kada sam ja rekla slučaj Hajrizi protiv SRJ, protiv Crne Gore, da je mene savetnica Ustavnog suda pogledala, kao šta ja to pričam. To je slučaj koji je presudilo međunarodno telo. Mislim da komisija i to treba da pomene, i da njen rezultat bude upravo sistemska reforma, o čemu vi sad govorite. Moj problem je što meni lično to nije dovoljno brzo. Odmah da vas podsetim kakav je naš plan: 2010. se tek ide ka skupštini i ka vladama. To sam ja možda trebala reći ranije da sad novinari odmah ne odu kod predsednika Vlade i ne pitaju ga: "Šta vi mislite o tome". Mi želimo da na ovakvim sastancima što više raširimo tu ideju i dobijemo građansku podršku, da bi onda imali taj milion potpisa o kom se govori, ili možda i dva, što da ne, i da onda odemo ka predstavnicima državnih vlasti i kažemo: "Pogledajte, milion, dva miliona ljudi želi to i to na ovaj način", pa ćemo onda da vidimo šta ćemo da uradimo. Tako da to je nekakav proces koji će trajati. Da li će ta Komisija biti osnovana 2011, 2012, još kad uzmete da će ona raditi tri godine, ja se slažem sa vama da je i meni isto kasno da sačekam da moje dete, koje je sada već u drugom razredu, završi osnovnu školu, a da ne zna šta se sve dešavalo. Meni je to isto depresivno i mislim da treba da radimo na tome, kroz projekte, nevladine organizacije itd., ali izvesno je da se zalažemo da na sistemskom nivou, na državnom nivou, taj izveštaj komisije mora da postane zvanična istorija. To je kapital koji nijedan NGO, da je najbolji na svetu ne može da ostvari. To mogu samo države. Pa ako treba i deset godina, šta ćemo, i ja ću na to morati da pristanem.

Igor Milošević: Samo jedno pitanje. Kada govorimo o toj brzini, da li postoji mogućnost da se sa jedne strane ovo što su postavljeni ciljevi, prioriteti, formiranje komisije, dobijanje zvaničnog dokumenta, izvještaja ...(prekid)... raditi na njenom razvoju, vjerovatno biti jedan ograničen broj ljudi. Ako se može stvara prostor da se tu uključi na možda još nekom drugom nivou, možda nije loše razmišljati o ideji, da imamo, ne drugu Koaliciju, već da se paralelno radi ...(prekid)... Ne moramo čekati izvještaj da bi znali kuda će to da vodi, a da možda neke od tih identifikovanih stvari, da se i u tom pravcu radi paralelno zajedno sa stvaranjem Komisije, jer ona ima dovoljno barijera koje su identifikovane da se ona može stvoriti 2010, a ne mora, možda bude 2015., ali da li možemo još nešto više od toga uraditi, da se identifikuju možda neke grupe, dio Koalicije koji će raditi na razradi nekih modela koji će moći biti aktivni odmah po usvajanju izvještaja, itd.

Stevo Muk: Evo samo Daliborka Uljarević kratko, a onda Boško Nenezić.

Daliborka Uljarević: Ja bih na Igorovo pitanje, da li može odgovorila - mora. Mislim da je obaveza svih nas, i kao pojedinaca i kao organizacija, da u ovom periodu, dok se ne uđe u konkretan proces formiranja komisije, mi svi moramo sa svoje strane da radimo na ovome i da mi sami pomognemo, u onom trenutku kada je komisija već formirana, da joj već damo neke činjenice koje će oni upotrebljavati. Počevši od toga u našem crnogorskom kontekstu, ja ne vidim razloga zašto mi već sad ne bismo radili i na onom dijelu koji se odnosi na prikupljanje činjenica iz medija. Zašto ne bi neko od nas prikupio svu tu građu koja je uredno sklonjena iz biblioteka, a koja se odnosi na Pobjedine članke iz tog perioda, zašto ne bi po nekim privatnim arhivama pokušali objediniti ono što već postoji, ili neku drugu vrstu svjedočenja skupiti jer sve to će svakako samo pomoći sutra rad komisije. Ali zašto takođe, ne bismo kontinuirano radili sa mladima iz regiona, jer meni je lično bilo porazno kada smo prije nekoliko godina počeli sa prikazivanjem filma Koče Pavlovića *Rat za mir* kroz neke

alternativne programe, kako su reagovali neki mladi ljudi koji su u tom periodu bili djeca ili su se tek rodili. Uglavnom su te prve reakcije bile bijesne, jer oni nisu imali priliku da ranije čuju šta se desilo i tom dijelu je, čini mi se, napravljen neki napredak i mislim da danas svi građani Crne Gore znaju da mi ipak jesmo učestvovali u nekim ratnim operacijama, bez obzira koji zvaničan stav bio. I ne može se reći da mi nemamo borce, samo zbog toga što ćemo ignorisati Udruženje boraca u medijskom i društvenom kontekstu, jer ti ljudi su bili dio nekih dešavanja i dajte da vidimo na koji način, i da ih stavimo u istu ovu realnost danas na način koji je primjeren i koji uvažava dostojanstvo svih strana.

Stevo Muk: Dobro, dajemo riječ Bošku Neneziću.

Boško Nenezić, Centar za monitoring: Evo ja bih volio da probam da budem konstruktivan danas i da se vratim na ona pitanja koja je Stevo postavio negdje na početku danas, a na koja nikako da se vratim, a ona su, po meni, uslov za sva ostala pitanja koja smo otvorili. Jer način izbora te komisije, njen statut, način njenog regulisanja su osnov za sve ostale stvari. Kada na kvalitetan način osnujemo komisiju, posle je lako širiti njenu nadležnost na mnoge druge oblasti. Ukoliko se napravi ta greška u startu i izabere se pogrešan način izbora ili model komisije, sve ostalo pada u vodu. Po meni svaka zemlja treba da ima svoj model zato što je svaka zemlja od ovih koje su uključene specifična na svoj način i mislim da ne postoji model koji bi bio idealan za svaku zemlju. Model u smislu ko će biti u toj komisiji, kako će se ona finansirati, ko će biti njen član, itd. A sad definitivno ne treba da u startu postoji regionalna komisija koja bi bila iznad ostalih komisija, već da predstavnici komisija na nacionalnom nivou budu predstavnici regionalne komisije. To je moje mišljenje jer taj piramidalni sistem koji je nekada postojao na Balkanu, nikako da zaživi, nadređeni, podređeni, itd. Takođe se slažem sa stavom da ne treba da imamo zvanično predstavnike međunarodnih organizacija u samoj komisiji. Naravno, više su nego dobrodošli i Amnesty i OEBS i Crveni krst da budu na neki način uključeni i partneri, saradnici i tako dalje, ali ih ne bih uključivao u sam rad Komisije, jer ukoliko nismo u stanju da sami iznesemo tu priču, onda ne treba ni da je radimo. Ili da zovnemo Ahtisarija, pa da dobije Nobelovu nagradu za medijaciju i da kaže da bez njega to ništa ne bi bilo moguće. Nekoliko stvari mi nije jasno. To sam zaboravio da pitam, a nisam stigao da pročitam cijeli materijal. Koliko sam shvatio, ovo mora da bude državna komisija, da li u startu ili na kraju treba to da postane, to mi recimo, nije jasno. Ja bih više volio da to bude neka kombinovana komisija, ne samo državna već i sa predstavnicima civilnog sektora, medija, itd. Ne znam da li je to moguće ili nije, iz razloga finansiranja, da li država finansira tu komisiju na nacionalnom nivou, ili postoje donacije da to bude na nezavisnom nivou? To je takođe veoma važno pitanje, jer ukoliko država finansira komisiju onda je ozbiljno doveden u pitanje njen stav i uopšte, nepristrasnost te komisije. Drugi problem sa kojim ćemo se suočiti, naravno da bi svi voljeli da budu najkvalitetniji pojedinci svojih zemalja uključeni u taj rad, koji imaju iskustva u toj oblasti, kako istraživačkoj, oblasti ljudskih prava, i koji su bili uključeni u proces do sad, ali je problem vrijeme i volja tih ljudi, odnosno motivisanost. Kako motivisati najbolje ljude da se uključe u taj rad? Da li to znači da to mora da bude profesionalna komisija, da li je moguće kreirati komisiju koja će da ima funkciju upravnog odbora pa da vodi to, da li je moguće da tu budu kvalitetni ljudi, a da operativci budu ljudi koji bi to radili profesionalno. Jer ti ljudi nisu slučajno istaknuti pojedinci, to bi značilo da ti ljudi treba da zanemare svoj rad i trenutni posao da bi se bavili ovom temom, koja možda nije manje bitna od njihovog rada, ali svakako jeste novi posao, ili drugi posao. Sve te stvari su vrlo, vrlo bitne i smatram da bi stvarno trebalo posvetiti dosta vremena da se te stvari sada na pravi način definišu. Toliko od mene za sad, hvala.

Stevo Muk: Hvala Boško, mislim da bismo trebali dati komentar, jer ima nekoliko razloga.

Daliborka Uljarević: Kao što ste i sami rekli, dio tih nedoumica je posljedica toga što niste vidjeli čitav materijal, jer u tom dijelu su neke stvari već unaprijed određene. Ovdje se ipak radi o jednom zvaničnom tijelu, koje treba da osnuju države nasljednice bivše SFRJ. Zašto? Mi smo svi ovdje iz civilnog sektora i nema dileme da mi želimo da uložimo sebe u ovo bez obzira sa kojeg aspekta dolazimo i pričamo, ali smo isto tako svjesni da postoje ozbiljna ograničenja u dometima rada civilnog sektora. Mogli bi možda da osnujemo neku regionalnu komisiju, i da nakon toga imamo niz seminara po svim bivšim republikama, ali šta bi bila obavezujuća komponenta, osim onoga što bi ostalo na nivou nekih preporuka, dobrih namjera i slično, a nama je cilj da ova komisija bude efikasna, da u određenom vremenskom roku, u okviru tog mandata koji se jasno odredi, kao jedno vansudsko i istražno tijelo, istraži i utvrdi činjenice, a nju će svakako činiti, na kraju krajeva, to je namjera i daće joj kredibilitet, istaknuti pojedinci u svojim zajednicama, u regiji, predstavnici različitih etničkih grupa, religijskih zajednica, izabrani po onom kriterijumu koji već utvrdimo. Mi nemamo taj kriterijum. O tome pričamo ovdje, o tome ćemo pričati na još mnogo konsultacija širom regiona, i nosimo odgovornost da onog trenutka kada predamo taj milion, ili kao što je Tea izrazila nadu, možda i dva miliona potpisa, uz taj model napravimo neko najbolje rješenje koje će zaista dati snagu toj komisiji. Zato mislim da treba svi vrlo ozbiljno da razmišljamo kada listamo te kriterijume, i šta je funkcionalno i šta je korisno i šta će svim stranama predstavljati opšte prihvatljive kriterijume, da izaberemo opšte prihvatljive ljude koji će biti garant da ta komisija radi zaista u interesu svih.

Tea Gorjanc-Prelević: ... da ne može da postoji zajednički model izbora članova komisije, zašto to mislite, to mi je ostalo nejasno, i druga stvar, rekli ste da mislite da nikako ne može da uspe, ukoliko, ako sam vas dobro razumela, svaka država ne napravi nacionalnu komisiju. Model delegiranja, ali da ustvari taj hijerarhijski, kao ste vi shvatili... To je jedna stvar. Druga stvar je da to budu stručni ljudi. Meni je lično najbliže, ja razumem da, Gojko je govorio o tome, da to može da bude paravan za diskriminaciju po etničkoj osnovi, međutim, ovde je veoma važna stručnost. Ne moraju svi da budu pravници, i daleko od toga i dobro je da ne budu. Teška srca to kažem kao pravnik. Ali pokazalo se da je jako važno da budu ljudi različitih profila, mahom društvenih nauka, mada ni to ne mora da bude pravilo, ali je jako važno da bude bar jedan pravnik. Naravno, etnička zastupljenost o čemu tek treba mnogo da se priča, apsolutno da će ona biti sigurno kriterijum koji će se uzeti u obzir. Mi smo još uvek jako daleko od broja članova komisije. Po pravilu su bili neparni brojevi, od devet, sedamnaest, a najviše članova je imala južnoafrička komisija, koja je imala 17 članova. To uopšte nije delotovorno, kako će da radi komisija od sto ljudi? Treba da znate da članovi komisije na kraju odlučuju šta finalno ulazi u izveštaj. Ja se nadam da ću poživeti da učestvujem u radu nekog od odbora. Bilo je slučajeva da su ljudi iz građanskog društva, iz nevladinih organizacija, oni koji nose taj proces i inače se time bave. Pa valjda će oni biti prvi koji će biti osoblje te komisije. Ne znam da li je to donekle odgovor na vaše pitanje. Još jedna stvar, neću vam oduzimati više vremena, ovo mi je jako važno, vi ste rekli, i gospođa Sonja Radošević je rekla da ne može, ako finansira vlada, komisija ne može da bude nezavisna. Ja ne želim da izgubim nadu u nezavisno sudstvo. **...(prekid)...** propao upravo zbog toga što su svaka politička opcija svoje, itd. Znači sad već imamo nauk da političari po definiciji – ne. Mi smo još uvek na početku i uopšte nemamo gotova rešenja i ako imate neku ideju, slobodno je iznesite, molim vas.

Stevo Muk: Ja bih dao riječ nekome ko nije do sada govorio, a to je gospodin Stanko Marić, pa ćemo se onda vratiti na gospodina Momčila Radulovića i gospodina Omera Šarkića. Ako je jedna rečenica, onda OK.

Momčilo Radulović: Samo sam htio da pojasnim vezano za ulogu međunarodnih faktora, možda sam bio pogrešno shvaćen u mom prethodnom izlaganju. Dakle, uloga međunarodnih faktora tek kasnije dolazi i tu se slažem sa panelistom iz Bosne, na nama je da odradimo najveći dio posla. Onaj dio posla koji se vezuje za međunarodne strukture je lobiranje da oni utiču na one nevoljne vlade, da se cijeli posao zaokruži. Ništa više van toga jer potpuno podržavam ovaj stav da ono što mi ne uradimo ovdje, slabo će nas međunarodne strukture u tome uopšte podržavati, a posebno ako nije u njihovom direktnom interesu.

Stevo Muk: Hvala. Gospodin Stanko Marić, a za kasnije se javio gospodin Omer Šarkić.

Stanko Marić, Zajednica opština Crne Gore: Radi se o izuzetno složenom poslu, poslu punom rizika za uspjeh prije svega, a i za istražitelje. Iako nisam ja baš od onih koji se mnogo plaše, ja se plašim neuspjeha. Imajući tu u vidu ono što su svi konstatovali da jeste i biće najveći problem, što vlasti ili najveći dio vlasti je i danas onaj koji je bio i kada se sve ovo dešavalo, i koji je, kako neko reče, direktno ili indirektno učestvovao u svemu tome. Ja bih pošao od cilja. Cilj, globalno se kaže utvrđivanje činjenica, ali to nije dovoljno. Kako utvrđivanje činjenica? Ko i kako, na koji način? Mi smo svjedoci toga da nama profesionalni državni organi vode istragu za jedan posebni, individualni slučaj, u odnosu na ovo banalni, godinama i ne dođu do onoga zbog čega to rade. Oko komisije se dosta govori, ali mislim da treba da govorimo i oko ovoga, šta ko treba i kako da radi, a iz toga će proizaći struktura komisije i struktura organizacije čitavog ovog posla. Da vidimo hoćemo li ovo amaterski da radimo. Ja mislim da je, globalno rečeno, neće me civilni sektor pogrešno shvatiti, amaterizam nešto što ne daje pravi rezultat i da nijedan posao se ne može konkretno odraditi. Nešto može da se podstiče, a da se konkretno uradi neki posao, to sigurno ne. Mi smo vidjeli, oni koji više rade u NVO sektoru, znaju koliko iza mnogo jednostavnije stvari, i stvari koje manje tangiraju vlast imaju problema, koliko je otpora, koliko je opstrukcije. A zamislite, raditi na ovom poslu, ako se procenjuje, pod pokroviteljstvom vlasti, da se tu procenjuje, da je ona direktno ili indirektno involvirana u ove najteže zločine koje može čovjek da uradi. Zato, kažem da moramo odrediti cilj, šta da radimo, hoćemo li to da identifikujemo neke slučajeve do kojih možemo doći, hoćemo li to da registrujemo, da objavljujemo domaće i međunarodnoj javnosti, hoćemo li da pokušamo podsticati procesuiranje stvari, da ljudi budu, pored onoga što će porodice saznati, da i ti ljudi koji su to radili na odgovarajući način odgovaraju za sve. Da bi se to radilo, neophodni su stručni, profesionalni ljudi. Komisija je ta koja utvrđuje neke pravce, da ne kažem politiku, koja prati, podstiče, stvara uslove, ali neko to mora profesionalno da radi. Ali, iako se opredijelimo za takvo nešto, uz podršku prije svega međunarodnih organizacija i određenih domaćih subjekata, problem je kako doći do činjenica i gdje su ti podaci. Ja lično mislim da najviše takvih podataka ima upravo u bezbjednosnim strukturama, kod policije, kod vojske, pa i kod tužilaštva, sve do sudova. Ali vidite koliko se teško dolazi i do nekih, opet kažem, mnogo bezbolnijih činjenica i podataka kod svih tih struktura. Kako ćemo doći do ovih podataka? Da li će neko nama otvoriti te arhive? Da li će ih učiniti dostupnim? Ako ih ne učini dostupnim, to neko saznanje, što će nam neko ko je povrijeđen, ko je izgubio najdražeg, ispričati priču, mislim da neće biti dovoljno. Druga opasnost se krije u politizaciji. Evo, svjedoci smo da ne podsjećam na neke, opet kažem, mnogo manje važne slučajeve, kad NVO sektor ili opozicija govore o nekim značajnim stvarima koje znače kršenje prava i zalaganje za jednakost svih pred zakonom, to se sve politizira, pa se plašim ovdje jedne najrigidnije politizacije, da se pokušaju pothranjivati neke loše stvari, koje ne vode rješenju, pomirenju, suživotu, dobrim odnosima, nego rasplamsavaju opet neki strah. Bojim se da politika ne posegne za nekim takvim, kontraefektima, protiv svega onoga što bi ovdje moglo da dâ rezultate. Tako da imajući sve to

u vidu, i mnogo tih rizika koje ovaj posao nosi, mislim da moramo biti jako oprezni, jako promišljeni, ne opet zbog straha već oprezni zbog toga da osmislimo ovaj posao na najbolji mogući način, makar on se kretao u granicama onoga što sam rekao u početku – identifikovanje toga što je moguće, registrovanje toga, objavljivanje i upoznavanje domaće i međunarodne javnosti, kao i podsticaj na procesuiranje. Jer vidite, da državni organi rade svoj posao, možda mi ne bi o ovome razgovarali. A ako oni ne rade svoj posao, da li ćemo mi preuzeti njihov posao ili ih podstaći da rade svoj. To su sve neki rizici i činjenice, koji opominju da moramo dobro osmisliti. Neko je pomenuo statut, mislim da bi trebalo formirati jedan tim koji će na osnovu sličnih iskustava u proteklim periodima i drugim zemljama, da osmisli jedan statut i kod tih rješenja, zaista ima sve ove okolnosti i rizike u vidu, i da napravimo jedan okvir, model, koji bi, bar prema tim prvim procjenama, garantovao određeni rezultat. Toliko, hvala.

Radan Nikolić: Sve što smo rekli ima svoje. Međutim, što je najvažnije i što ova naša savjetovanja treba da daju odgovor je da se dođe do jednog modela koji će dati rezultate. Podržavam ovo kao izuzetno bitno, kao što su pomenuli i moji prethodnici, a to je regulisanje statuta u kom će biti regulisano sve. Meni je lično neprihvatljiv model da idemo ovo, da imamo nacionalne komisije, pa nacionalne komisije imaju predstavnike. Mi smo to sada imali. Crna Gora je imala Komisiju za nestala lica. Ta komisija ima svoje predstavnike na regionalnom nivou. Međutim, oni uopšte ne učestvuju i na taj način se ne čuje glas Crne Gore, odnosno porodica nestalih lica. Dakle, ovo treba jednostavno da bude nešto što je na regionalnom nivou i tu ne mislim samo na ovo, već i kada je u pitanju organizovani kriminal, nasilje u porodici, itd. Treba dakle, ići na regionalna tijela, koja će biti samostalna u radu i koja će biti kvalitetna u smislu ljudi koji će u njima raditi. Mi možemo ipak uraditi dosta toga. Nesporno je da predstavnike međunarodne zajednice sve države bivše SFRJ itekako slušaju. Ako ništa, ono je u pitanju ili politička podrška ili političko razumijevanje, ove ili one vrste. U prethodnom periodu suočavanja sa prošlošću, mi u Crnoj Gori nismo apsolutno imali neke značajnije rezultate. Znači koji je jedan od rezultata? Upravo ovo što je Udruženje boraca bilo tabu tema, i za medije je još uvijek isto to. Ako bi ta komisija samo na regionalnom nivou naložila da se moraju otvoriti mediji za ove probleme – učinila je dobro. Jer imali smo sada, zahvaljujući tom nekom pristupu, suočavanje sa ratnim zločinima, svima koje su učinili predstavnici JNA, ili neke druge strukture u Crnoj Gori ili Vojske Jugoslavije, a nemamo suočavanje sa prošlošću. Evo, jedan od primjera, koja je posljedica tog rada, odnosno nerada na nivou država i tužilaštava, prošle godine je u Hrvatskoj pokrenuta istraga vezano za ratne zločine počinjene u splitskoj Lori. To se svelo na to da su tom istragom bili obuhvaćeni samo vojnici JNA, iz Srbije, koji su zarobljeni sa crnogorskim pripadnicima, u istoj jedinici, istog datuma i u isto vrijeme bili u Lori. To je na jedan način diskriminacija žrtava. Vi zahvaljujući pasivnosti države, koja vjerovatno, u nekom političkom dogovoru... u Crnoj Gori se neke teme zatvaraju. Zato se treba strahovito čuvati politizacije. Da mi sudimo šta je istina, šta ne – tu treba jednostavno utvrđivanje činjenica. Vrlo bih se čuvao istorije o tim zbivanjima, još uvijek, jer istorija mora malo da odleži, i upravo bi trebalo da ove regionalne komisije odrade neke zadatke i ja se slažem, posle toga mogu da idu preporuke. Ako to bude tijelo koje će kod građana svih država koje su bile zahvaćene ratom, kod običnih ljudi, naići na prijem. Upravo je Stanko to izvanredno primijetio, a to je da mi s tim radom nesvjesno, ne podstaknemo ponovo neke sukobe, i da bude da komisija završi svoj posao, a da ostanu među građanima neke... da ne možemo otići u Livno, ne možemo otići u Split, itd. Ali se može učiniti da sve države ratom zahvaćenog područja, preispitaju bezbjednosne strukture. Vi imate u svakoj državi, ja znam i neka lica, sad se možda mnogo bavim Hrvatskom, ali nema veze, u bezbjednosnim strukturama Hrvatske je recimo, general Mate Laušić, koga apsolutno sav nevladin sektor vidi kao čovjeka najodgovornijeg za ono što se

dešavalo u Lori i u nekim zatvorima u Šibeniku. On je sada stručnjak za bezbjednost. Kada takvi stručnjaci za bezbjednost, služe interesima pojedinih političara, a ti političari su na vlasti, vjerujte mi, tu se teško šta pomjera. Mi možemo jednostavno ukazati da je to taj čovjek i naložiti da se preispita da li taj čovjek treba da bude u bezbjednosnim strukturama. Posebno ako te bezbjednosne strukture, kao što to često biva, srastu sa organizovanim kriminalom. Ja zato nisam ono ranije slučajno rekao, oko nekih političkih i drugih ubistava.

Stevo Muk: Dobro, hvala. Imamo još troje prijavljenih za diskusiju, ali bih vas stvarno zamolio da ako možete, kažete ono najbitnije. Prvo Miloš Vukanović, pa Lidija Zeković, pa Ljiljana Raičević. Molim vas da pokušamo da budemo sažeti jer smo već ušli u fazu kada treba da privodimo kraju rad.

Miloš Vukanović, Centar za građansko obrazovanje: Prije svega, koncept moje priče biće nadovezan na ono što smo dosad čuli. Pretpostavljam da većina učesnika nije upućena da u septembru izlazi novi udžbenik za četvrti srednje u Crnoj Gori gdje će upravo biti obrađena ova tema. Do koje mjere, ne znam, ali makar jedan osnovni pomak biće što se u tom udžbeniku neće davati odgovori nego će se postavljati pitanja, da čitalac, na osnovu dokaza iznijetih u knjizi, sam zaključi što se u suštini desilo u pretežno crnogorskoj istoriji u zadnjih sto godina. Znajući da su svi udžbenici dio programa, a školski program je dio države, a država je u suštini stubac jedne ideologije, moramo shvatiti da će i ti udžbenici biti ideološki obojeni, da se od toga neće moći pobjeći, ali će ipak biti ostvaren neki napredak. Takođe, znajući da relativno ista struktura ljudi koja je bila na vlasti početkom devedesetih i danas se nalazi u svim sferama društva, u svim republikama bivše Jugoslavije, moramo znati da do maksimalnog otvaranja ovih pitanja neće doći. Nadovezao bih se na priču kada ste vi pominjali ove procese u Argentini, u Južnoafričkoj Republici, u Čileu. Ipak, moramo znati, da u tim zemljama, kada je došlo do otvaranja ovih procesa, vlasti su imale veliku podršku naroda iza sebe. Ne mogu reći da je to bila polovična, mogu reći da je bila dvotrećinska. Ali imali su veliku podršku i veliki pritisak međunarodne zajednice, posebno u Južnoafričkoj Republici. Mi kod nas možemo reći da postoji volja naroda da se to obradi, ali takođe postoji jedan značajan dio populacije koji zločine naroda kojima oni pripadaju, pravda zločinima drugih naroda, prije svega gledajući na zločince kao na branioce. Ukoliko ovo što će uraditi REKOM ne dovede do, prije svega, povećanja samokritičnosti, na svoju odgovornost, i ne pokrene tužilaštvo, i ne promijeni gledanje... Vi u suštini u današnjim istorijskim udžbenicima imate samo taksativno nabrojanje: “rat u Bosni je počeo tad i tad, učestvovali su ti i ti, završen je Dejtonskim sporazumom, desili su se mnogi zločini”... Ničeg višeg nema. Ukoliko ne dovede do osude svih zločina sa svih strana, vi u suštini možete imati jedan veliki problem, da ovo što REKOM uradi bude samo jedan teg na vagi, i da kažu ljudi “bilo je zločina u Morinju, bilo je zločina u Lori”. Ukoliko ti ljudi ne shvate, govorim o Crnoj Gori, da su zločini u Morinju loši, pa onda počnu da pričaju o zločinima u Lori, mi apsolutno nećemo ništa uraditi. Prije svega, ovaj program treba da bude sredstvo edukacije širih narodnih masa, da se tako izrazim, jer ukoliko se to ne uradi, mi se nećemo pomjeriti ni za santimetar.

Stevo Muk: Hvala. Lidija, pa Ljilja.

Lidija Zeković: Ja bih samo počela svojim predstavljanjem, jer mi je bilo zanimljivo da sam imala i sama problem da se predstavim. U stvari, problem je u tome što godinama radim na nekim mirovnim aktivnostima, kroz različite načine i uz saradnju sa različitim organizacijama, između ostalog i sa udruženjem boraca prije nekoliko godina, ali i na primjer, kada sam bila klinka, moj dnevnik koji sam tada pisala kada je počeo rat, dat je kao

poklon Dokumentacionom centru devedesetih. Ono što je mene obradovalo je prije svega poziv da dođem danas, zato što mi se to učinilo kao neki sitan znak pažnje i poštovanja, ne za mene lično, već za sve ljude, kojih ima mnogo u Crnoj Gori, naravno i u regionu, koji rade sve ove godine nešto, ali imaju poteškoće da objasne šta rade, zato što jednostavno neki termini kojima se mi koristimo, naš posao i način života nije sasvim jasan. Moje obraćanje je prije svega trebalo da adresira državu i medije, kao neke zainteresovane strane za ovu našu priču, zato što se pitam, kad treba da uključimo državu i medije, kada govorimo o ovom procesu, da li to treba da bude sad ili u onom trenutku kada mi pripremimo sve što oni treba da rade, da tako grubo kažem, da li će to ispostavljanje gotovog rješenja imati neke kontra-efekte, koja je adresa države? Mi stalno govorimo da je država problematična, ali mislim da moramo da identifikujemo koja je adresa, koje su to institucije, koji ljudi? Isto važi i za medije. Mi stalno govorimo o javnom servisu, jer možda je tada jedini postojao, dok se nisu razvili novi mediji, međutim, Daliborka pomenu i ovaj film Koče Pavlovića. Meni je zanimljivo da ni ostali mediji, koji su se mnogo kasnije pojavili, nisu smjeli ili htjeli da prikažu taj video. Šta je razlog tome, jer i to je ipak neko učešće u neinformisanju javnosti, da kažem najblaže. Tako da ono što je neko moje pitanje je u stvari kada uključiti državne organe, koje, i kako identifikovati sve ljude koji treba da budu uključeni, pa onda među tim ljudima, kako izabrati one koji treba da budu članovi komisije.

Stevo Muk: Hvala, idemo dalje, Ljilja Raičević.

Ljiljana Raičević, Sigurna ženska kuća: Ja sam Ljiljana Raičević, dugogodišnja aktivistkinja i jedno dugo vrijeme i političarka Liberalnog saveza, gdje sam aktivno učestvovala u antiratnim demonstracijama i zbivanjima, čak i bila organizatorica nekoliko akcija, okupljanje majki koje su imale sinove negdje na ratištima, gdje smo pokušavale da saznamo gdje su ta djeca, da li su živi i na koji način su poginula. Govorim o vojnicima, ne o dobrovoljcima. Međutim, kasnije se moje interesovanje širilo i na dobrovoljce, koji su, evo svi pričamo o medijima, neću ih ni ja zaobići, odigrali jednu izuzetno važnu ulogu, jer uvijek ću se sjećati tutnjave tenkova i bornih vozila Lenjinovim bulevarom, gdje sam ja živjela, i gdje je to bilo užasno slušati. Zaklanjanje iza prozora, gašenje svjetla, da te ne bi neki projektil pogodio, ako znaju o kakvim ljudima se radi, a znali su svi ko je na trgovima protiv rata, itd. Kasnije je moja uloga, potpuno individualno, potpuno neko moje lično istraživanje je koji bi ljudi sada bili spremni da svjedoče, jer iz svih ovih dokumenata koje ja pažljivo pročitam jer su jako interesantni, mislim da je javno svjedočenje jedan od najznačajnijih događaja. Znam samo da ljudi, koji bi to javno saslušanje čuli preko javnog servisa koje je najbolje pokriveno područje u Crnoj Gori, bi možda i htjeli da kažu svoj dio istine, svoja svjedočenja i svoja sjećanja na te ratne strahote, koje nemaju kome da ispričaju i kojima su u mnogo velikom procentu vrata granica susjednih zemalja zatvorena. Ovo govorim iz iskustva jer prije desetak, petnaest dana, prije nego što sam bila u Mojkovcu, tamo sam upoznala tri dobrovoljca koja sam pokušala da vrbujem i da ih dovedem u Bečiće, mislila sam da bi to bilo vrijedno, i ostala sam sa njima sigurno tri sata govoreći im o REKOM-u. Oni su jako brzo shvatili što je REKOM, i sva trojica su odmah rekli da to sigurno neće uspjeti, bili su dobrovoljci i sad nerado pričaju o tome, ali su bili svjedoci raznih zločina po Bosni i Hrvatskoj i sami su donekle učestvovali u tome, nisu bili skroz iskreni naravno, ali su se i sami složili da, ako je neko lud i toliko hrabar, a nije zaštićen kao svjedok, svjedočiće. Još je freško, još je rano, ali bi bilo efektno i podstaklo bi druge ljude jer uvijek kada imate nekoga koji se prvi isturi i svjedoči javno, kažu: "Evo, on je preživio, mogu i ja, imam ja još više da ispričam". Ja ne znam šta će oni odlučiti, najvjerovatnije neće htjeti, ali sam dobila sugestiju da najveći broj dokumenata i dokumentacije, imaju Haški optuženici, jer su se za njih prikupljali dokazi u vezi obrade, optužbe drugih zemalja, a dospjeti do tih dokumenata koji

su se prikupljali za Slobodana Miloševića ili za Šešelja ili za Gotovinu ili za druge optuženike. Ne znam je li moguće, treba pokušati, treba javno o tome pričati, da su tamo dokumenta koja mogu da osvijetle mnoge jame, mnoge zločine, mnoge nestanke, i čini mi se da bi bilo dobro stupiti u kontakt sa roditeljima mladića koji su poginuli, a iz Crne Gore su, ogroman broj je jedinčadi. Te porodice su sad negdje izolovane, one su užasno ljute, ja sam pričala sa desetak takvih porodica, i misle da su izmanipulisani. Oni su tada sa velikom pompom ispraćali svoju jedinčad u tkz. borbu za otadžbinu, veliko je pitanje za koga su se borili, a danas su svi zaboravljeni. Mislim da bi u ovom trenutku i njihove izjave bile jako važne, kakav je to milje bio tada i kakve su to bile priče koje su ohrabrivale mladiće da se dobrovoljno prijavljuju, da idu na tuđu zemlju, tuđe granice, tuđe teritorije i da brane, ni oni ne znaju što. Meni je komisija izuzetno važna. **Ona mora da bude sastavljena, prvo od hrabrih ljudi koji će da istražuju bez onog pritiska kojeg će najvjerovatnije imati.** Vladina komisija će raditi po instrukcijama vlade. I njihov rad treba neko da nadgleda. **Najbolje bi bilo da taj neko bude iz nevladinih organizacija, koje će da ih guraju, da ih pitaju dokle su stigli, i javno kažu šta su utvrdili, kakve su to činjenice i kakvu su dokumentaciju prikupili. Meni se čini da će to biti najteži posao.** Ja uvijek dođem na ovakve sastanke sa dvojakim mišljenjem – da li je trebalo da dođem danas i da se uključim u sve ovo, da li treba da idem u *Splendid* [gde se održao Peti regionalni forum o tranzicionoj pravdi], stalno sam u toj dilemi, i da gledam i slušam Ranka Krivokapića, i da čujem sigurno njegovo obećanje da će nešto da uradi, a on uzima metlu već duže vremena i mete sve što je urađeno onih godina, ili treba da zažmurim na sve to i kažem ja idem dalje zato što me moja lična interesovanja vode tamo. Imam utisak da je uvijek prisutan neki lični prizvuk svoj ovoj priči. Ja moram da priznam da moj jeste, zato što sam iz svoje najbliže porodice imala ratnika koji je bez svoje volje i bez svoje saglasnosti, morao da bude 16 mjeseci na ratištu, a mi 16 mjeseci nismo znali da li je on živ. Kad bih ja uspjela da tog mojeg ratnika dovedem u *Splendid*, bio bi to i moj uspjeh i njegova neka katarza ili neki sindrom koji on svih ovih godina ima od tog učestvovanja i onoga što je on vidio i doživio i možda bi mu bilo lakše da zaspe jer svih ovih godina on se budi u znoju, budi se zajedno za traumatičnim događajima koje je preživio, a nema nikoga ko je osposobljen da razgovara sa njim, da mu pomogne. Hvala.

Stevo Muk: Ljiljo, ako je to to, onda da ti se zahvalimo i da pređemo na. Evo Gojko, ne odustaje. Jedan minut za Gojka Raičevića.

Gojko Raičević: Mi smo imali nekih javnih priznanja u zadnjih nekoliko godine i ne žalim zbog toga. Imamo ljude koji su promovisali rat za mir, imamo ljude koji su govorili da treba jednom zauvijek završiti sa ustašama, to su oni ljudi za koje govorimo da su ratni profiteri i dan danas nam određuju sudbinu. Određuju sudbinu, recimo meni, pola minuta je prošlo pretpostavljam, koji sam '91. bio dobrovoljac, i koji sam uznemiravao ovu djecu koja su te godine bila tek rođena, a sad su već dva puta glasali, pretpostavljam veliki broj njih, za Mila Đukanovića na izborima jer je prošlo 18 godina i oni su od tad stekli pravo glasa. To je jedan ogromni proces, a to je moja sumnja koju sam na početku izrazio. Proporcionalna zastupljenost, izvinite što me to boli. Ne delegiram sebe, čak diskvalifikujem sebe od učešća u bilo kakvom odboru, tijelu komisije, ali iskreno delegiram, da vodite računa, ko god bude u poziciji, o proporcionalnoj zastupljenosti, jer se iskreno ne slažem sa onim što je Daliborka rekla, da nas je proporcionalna zastupljenost dosta koštala i da je vrijeme za pošteniji pristup problemu. Ja mislim da je poštenu pristup problemu ako vi imate zastupljene sve strane u sukobu, posebno u Crnoj Gori, gdje ne možete da imate nacionalnu komisiju, jer nije nacionalna država nego građanska, znači mora biti ili više nacionalnih komisija unutar jedne države ili da to bude komisija **...(prekid)...** broj koji sam pomenuo, normalno nisam mislio da

bude sto članova komisije, nego sto je referentni broj iz kojeg se onda izvlači procenat da bismo došli do 32% Srba.

Stevo Muk: Hvala Gojko, došli smo do samog kraja i ja bih zamolio Sašu, Teu i Dadu, ako imaju još nešto da dodaju da to urade sada.

Aleksandar Trifunović: Vrlo kratko. Definicije su različite, ali upravo kad govorimo o tome hajde da utvrdimo da je sekunda sekunda, da je minuta minuta, da je genocid genocid. Ono što ste vi rekli, leksikon, da reči imaju samo jedno značenje, da je zločin zločin, da zločin ne može biti samo zločin ako je prema nekom iz naše nacije, ne dovodim uopšte u pitanje koja je nacija u pitanju. Znači, zločin je zločin, to je suština REKOM-a. Imao sam nedavno priliku da čujem neku stvar koja me je u principu dodatno povrijedila i navela da razmišljam koliko smo zaglibili. U vašingtonskoj postavci muzeja holokausta, koji je jedan od najpoznatijih na svijetu, imate stalnu postavku koja se tiče Jasenovca. Nedavno je, u tom muzeju, održana egzibicija o zločinima koji su se desili u Prijedoru 1992. godine. Sad, zamislite na tom jednom mjestu priču o Jasenovcu i situaciju da su potomci onih koji su preživjeli Jasenovac ubili oko dve hiljade ljudi u Prijedoru, koji je na nekih 40 minuta vožnje od Jasenovca. Da mogu da govore, šta bi nam rekli? Mislim da u suštini stvari imaju samo jedno ime, problem je kako ćemo ih mi doživljavati. Tea mi je sugerisala da kažem nešto o medijima. U suštini, ja se puno bavim medijima i način na koji ja to radim mi stvara strahovite probleme u sredini u kojoj živim, ali ja mislim da je to pitanje za našu savjest, kao što je pitanje za našu savjest šta smo radili devedesetih, i da li smo mogli drugačije i bolje. To je pitanje novinara, da pitaju da li ste mogli drugačije i bolje, a podsjetiću vas da su za sukob u Ruandi, mediji ubjedljivo najviše krivi. Ima jedan intervju sa Borisom Dežulovićem, novinarom *Feral Tribune-a*, koji je upravo među prvima pisao i o zločinima u Lori, o zločinima u Hrvatskoj, gdje je on rekao da su u stvari, novinari određivali mete. Znači ogromna je odgovornost mojih kolega i mislim da je to sve što će u paketu da ide, jedna velika količina odgovornosti sa kojom ćemo se mi suočiti, ali je izbor i dalje jasan. S tim ću i završiti. Srđan Aleksić, momak iz Trebinja je '93. godine, vidjevši da tri vojnika Vojske Republike Srpske, kojoj je i on sam pripadao, tuku jednog Bošnjaka, u centru Trebinja na ulici, ispred policijske stanice, odgurnuo jednog od njih. Ovaj Bošnjak je uspio da pobjegne, i Srđana su ta tri vojnika prebila kundacima, umro je par dana kasnije. U čitulji, njegov otac je napisao: "Umro je vršeći svoju ljudsku dužnost", a advokat okrivljenih je rekao: "Ko mu je kriv kad je branio balije". Mi sad imamo dva izbora, to su dva odgovora ključna, koja mi u ovom trenutku možemo da kažemo, umro je vršeći svoju ljudsku dužnost ili ovaj drugi odgovor, advokata. I tu sredine nema, to je pitanje za sve nas, da li ćemo i kako ćemo se mi opredijeliti, to je pitanje naše budućnosti. Nažalost, većina ljudi će i dalje izabrati ovaj drugi odgovor. Hvala vam.

Tea Gorjanc-Prelević: Ja neću da prestanem da verujem da većina neće izabrati prvi odgovor. Meni je to previše depresivno i ja mislim da mi moramo da damo šansu... I stvarno se nadam da REKOM može da doprinese da neka buduća većina ne daje drugi odgovor.

Aleksandar Trifunović: Pa zato smo tu, u suštini, zato smo tu, zato nikada ne treba prestati raditi da nas bude više na ovoj strani, eto tako da gledamo na stvari.

Tea Gorjanc-Prelević: Hvala vam što ste došli ovde da pričate s nama, toliko od mene.

Daliborka Uljarević: I ja ću vrlo kratko. Mislim da je Crna Gora jako dugo i sistematski izbjegavala suočavanje sa ovim pitanjima i dobro je da smo otvorili ovu priču. Naravno, još

dugo, dugo ćemo o tome pričati jer prosto nema nekakvog održivog puta u budućnost dok ne raščistimo sasvim sa onim što se dogodilo devedesetih i na nama je odgovornost da naučimo nešto makar iz te lekcije. I naravno zahvaljujem vam se na vašim sugestijama i prijedlozima, ovo je proces koji traje i osjećajte se pozvanim da učestvujete u njemu na sve one načine koje budete smatrali adekvatnim.

Stevo Muk: Dobro, hvala. Evo, na kraju i od mene zahvalnost svima koji ste bili danas ovdje, znam, i pored drugih obaveza koje imate i pored toga što se najveći broj vas, najneposrednije, možda ne bavi ovom temom, ali nama je upravo zbog toga, između ostalog i bilo važno da, u pokušaju da ovu priču učinimo što jasnijom, što razumljivijom i da za tu priču i povodom ovih ciljeva i akcija koje smo definisali, proširimo taj krug ljudi, organizacija, institucija koje dijele te vrijednosti i žele da zajedno sa nama nastave na neki način ovim putem. Mi smo naravno, sve ovo snimili u audio i video formatu, zapisali ono što su bile najvažnije dileme. Mislim da smo najvažnije dileme i nedoumice uspjeli ipak da, nakon četiri sata rada, pojasnimo i razjasnimo i da sa ovih konsultacija će ljudi poći sa mnogo više informacija, a manje dilema i nedoumica i da ćemo u tom smislu nastaviti komunikaciju, kako bi što prije počeli zajednički da radimo i da cijelu ovu priču **...(prekid)...** korisnih predloga, interesantnih ideja i kad su u pitanju sami elementi, odnosno dileme u vezi sa formiranjem REKOM-a, nekih praktičnih savjeta, predložili ste i organizacije za koje smatrate da mogu da se u cijelu ovu priču uključe **...(prekid)...** o kojima se i dalje može i u Crnoj Gori, i regionalno razgovarati, govorili smo naravno i o specifičnostima Crne Gore i o svim problemima koji su vezani za činjenicu da je politička moć smještena tamo gdje je jeste, i da Crna Gora za razliku od drugih ima taj element nepromjenjivosti vlasti **...(prekid)...** zajednički. Ja vam se još jednom zahvaljujem.